T.C
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Kelam Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

XIX. YY. FİKİR AKIMLARI VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

İbrahim Halil AKGÖBEK

Diyarbakır 2015

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Kelam Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

XIX. YY. FİKİR AKIMLARI VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

İbrahim Halil AKGÖBEK

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mustafa YÜCE

Diyarbakır 2015

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum "XIX. yy Fikir Akımları ve İzmirli İsmail Hakkı " adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

☐ Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

☐ Tezim sadece Dicle Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.

☐ Tezimin … yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

16/06/2015

İbrahim Halil AKGÖBEK

KABUL VE ONAY

İbrahim Halil AKGÖBEK tarafından hazırlanan "XIX. yy. Fikir Akımları ve İzmirli İsmail Hakkı" adındaki çalışma, 16.06.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda jürimiz tarafından Temel İslami Bilimler Anabilim Dalı**,** Kelam Bilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Yener ÖZTÜRK (Başkan)

Doç. Dr. Namık Kemal KARABİBER (Üye)

Yrd. Doç. Dr. Mustafa YÜCE (Danışman)

ÖNSÖZ

Kelam ilminin asıl gayesi, İslam inanç esaslarını ortaya çıkan bir kısım fikrî akımlara karşı müdafaa ve muhafaza etmektir. Böyle bir amaç ve gayesi olan Kelam ilminin, bu gün de meydana gelen fikrî ve felsefi cereyanlara karşı yeni metot ve istidlal yöntemleri geliştirme görevi vardır.

Kelam ilmi erken dönemlerde canlılığını sürekli muhafaza etmiştir. Ancak Taftazânî sonrası dönemden XIX. yy.'a kadar bir fikri yorgunluk ve mevcutla iktifa söz konusu olunca belki de mücadele edilecek yeni fikir akımları olmayınca fikrî olarak bir duraklama yaşanmıştır.

İslam coğrafyasında böyle bir durum yaşanırken XVII. yy.'dan itibaren Batı dünyasında bilimsel ve teknolojik gelişmeler yaşanmıştır. Bilim ve teknolojinin gelişmesiyle felsefî düşüncede de bir kısım yeni gelişmeler yaşanmış, yeni fikir akımları ortaya çıkmış veya bazı fikir akımları yeni fikirlerle kendilerini geliştirmişlerdir. Bu fikir akımlarının en önemlileri Pozitivizm, Materyalizm ve Darwinizm'dir. Bu akımlar İslam Dininin inanç esaslarını tehdit eder hale gelmiştir.

XIX. yy.'da ortaya çıkan bu düşünce akımlarına karşı bazı âlimler, Kelam ilmini çağın ihtiyaçlarına göre tekrar gözden geçirmiş, Kelam ilminin metodolojisinde değişikliğe gitmişlerdir. "Yeni Kelam İlmi" dönemi diye adlandırılan bu dönemin en önemli temsilcisi İzmirli İsmail Hakkı'dır. İzmirli, kaynağı Batı olan fikir akımlarının ortaya çıktığı bir dönemde yaşamıştır. İyi bir

eğitim alan İzmirli, çağın problemleri ve İslam âleminin ihtiyaçlarının farkında olarak bunlara çözümler aramıştır.

Çalışmamızda XIX. yy.'da Batıda ortaya çıkan ve yayılan fikir akımlarının ortaya çıkış ve gelişimini anlatıp, İzmirli İsmail Hakkı'nın bu akımlara karşı getirdiği yorumları, diğer İslam âlimlerinin görüşleriyle karşılaştırarak değerlendirdik.

Araştırmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Kelam ilminin gelişim dönemleri, bu dönemlerin genel özellikleri ve temsilcileri üzerinde durduk. Özellikle "Yeni İlmi Kelam" döneminin ortaya çıkmasına zemin hazırlayan Batılı fikir akımları ile bu akımların İslam âlemine nasıl nüfuz ettiği konusunda değerlendirmelerde bulunduk. İzmirli İsmail Hakkı'nın Kelam ilminin kendisini yenilemesiyle alakalı fikirleri ve Kelam ilmine katkısı üzerinde durduk.

Birinci bölümde, XIX. yy.'da Batıda etkin olan fikir akımlarını sırası ile Pozitivizmi, Darwinizm, Materyalizm ve ele aldık. Bu akımların temsilcileri, ortaya koydukları fikirler, bu fikirlerin İslam âlemi üzerinde meydana getirdiği fikrî tahribatlar konusunda değerlendirmelerde bulunduk.

İkinci bölümde ise XIX yy.'da etkili olan fikir akımlarına karşı İslam akâidini muhafaza ve müdafaa adına İzmirli İsmail Hakkı'nın getirdiği yorumları, diğer Kelam âlimlerinin düşünceleriyle karşılaştırdık.

Bu çalışma süresince, tez konumun tespit edilmesinden başlayarak, araştırmalarımın her safhasında gerekli olan bilgilendirmeler ve uyarılar ile bana yol gösteren ve bu çalışmanın bilimsel bir bakış açısı kazanması için desteklerini esirgemeyen danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mustafa YÜCE ve Prof. Dr. Yener ÖZTÜRK'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışma süresince benden desteklerini esirgemeyen meslektaşlarıma, bana her türlü desteği sağlayan aileme ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İbrahim Halil AKGÖBEK
16/06/2015

ÖZET

XIX. yy.'da inkâr-ı uluhiyyetle ilgili ortaya çıkan fikir akımlarının, bilim ve teknolojinin gücünü de kullanarak geniş halk kitlelerine ulaşmış oldukları görülmektedir. Bu itibarla da söz konusu akımların kendilerini tanıtırken ortaya koymuş oldukları materyal ve metotlar tamamen yenilenmiş olduğundan bunlar ile mücadele, çağın ihtiyaçlarına cevap verecek bir metod ve istidlal yöntemiyle mümkün olabilmektedir.

Son dönemde bu ihtiyacı fark edenlerin başında şüphesiz İzmirli İsmail Hakkı gelmektedir. Bu çalışmada Onun özellikle Darwinizm, Materyalizm ve Pozitivizm gibi akımlara karşı fikri mücadelesi ele alınmıştır.

Anahtar Kelimler

İzmirli İsmail Hakkı, Darwinizm, Materyalizm, Pozitivizm

ABSTRACT

It is seen that some movements of thoughts which have emerged regarding the denial of God reached large masses of people through using power of science and technology in 19th century. Since the materials and the methods used by movements of thoughts when introducing themselves were entirely renewed, struggling against these movements of thoughts would be possible with the methods and deduction techniques in line with the requirements of its time.

In the last period, Izmirli Ismail Hakkı was the most important person realizing these requirements. In this study, his struggling against specifically Darwinism, Materialism and Positivism among the movements has been discussed.

Keywords

İzmirli İsmail Hakkı, Darwinism, Materialism, Positivism

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ ..... **I**

ÖZET ..... **III**

ABSTRACT ..... **IV**

İÇİNDEKİLER ..... **V**

KISALTMALAR ..... **VII**

GİRİŞ **1**

A. KELAM İLMİNİN GEÇİRDİĞİ DÖNEMLER 1

B. KELAM İLMİNİ ETKİLEYEN GELİŞMELER 7

C. KELAMDA YENİLİK HAREKETLERİ VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI 14

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YY. FİKİR AKIMLARI

1.1. POZİTİVİZM 25

1.1.1. Pozitivizme Genel Bir Bakış 25

1.1.2. Pozitivizmin Görüşleri 29

1.1.3. Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Etkileri 33

1.2. TEKÂMÜL NAZARİYESİ 34

1.2.1. Tekâmül 34

1.2.2. Tekâmül (Evrim) Teorileri 37
1.2.3. İslam Âleminde Tekâmül Teorisi 41
1.3. MATERYALİZM 45
1.3.1. Materyalizme Genel Bir Bakış 45
1.3.2. Materyalizmin Tarihi Gelişimi 47
1.3.3. Materyalizmin Çeşitleri 53
1.3.4. Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve Etkileri 55

İKİNCİ BÖLÜM

XIX.YY. FİKİR AKIMLARINA İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN GETİRDİĞİ YORUMLAR

2.1. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN KELAM METODU 58
2.2. POZİTİVİZM 60
2.2.1. Determinizm 64
2.2.2. Mucizeler 66
2.2.3. Ruh 69
2.3. DARWİNİZM 71
2.3.1. Kur'an-ı Kerim'e Göre Yaratılış ve Tekâmül 71
2.3.2. İsmail Hakkı İzmirli ve Tekâmül 74
2.4. MATERYALİZM 81
2.4.1. Maddenin Tabiatı ve Yaratılışı 84
2.4.2. Mekanizm 85
2.4.3. Atom, Boyut ve Monad Teorileri 86
2.4.4. Tabiat Kanunları 87
2.5. PANTEİZM 98
2.6. SEPTİSİZM 99
2.7. ŞÜPHELERE KARŞI İZMİRLİ'NİN DİĞER YORUMLARI 101
SONUÇ 107
KAYNAKÇA 109

KISALTMALAR

age.	Adı geçen eser
Bkz.	Bakınız
Bil.	Bilimler
bs.	Baskı, basım
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
Enst.	Enstitü
Fak.	Fakültesi
Hz.	Hazreti
Hzl.	Hazırlayan
İlah.	İlahiyat
Mat.	Matbaası
s.	Sayfa
S.	Sayı
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi ve Sellem
Sos.	Sosyal
Ünv.	Üniversite
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
v.	Vefat
vb.	Varak
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

A. KELAM İLMİNİN GEÇİRDİĞİ DÖNEMLER

Müslümanlar arasındaki ilk ihtilaflar, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra, halifenin kimin olacağı meselesinde yaşanmıştır.[1] Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisinden sonra halife olacak olan kişiyi belirlememişti. Dolayısıyla ilk ihtilafların, daha çok siyasî fikirlerden kaynaklanan, ihtilaflar olduğunu belirtmek gerekmektedir.

Hz. Peygamber (s.a.v) hayatta iken Müslümanlar arasında birlik ve beraberlik hâkim durumda idi. Bu birlik ve beraberliğin Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde de devam ettiği görülmektedir. Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer dönemleri genellikle fetihlerle geçtiğinden, çok önemli dînî ve siyasî bir ihtilaf yaşanmamıştır. Hz. Osman dönemiyle birlikte dînî, siyasî ve sosyal olaylar yaşanmıştır. Hz. Osman'ın şehit edilmesi ve Hz. Ali döneminde meydana gelen Cemel ve Sıffin savaşları[2] neticesinde farklı gruplaşmalarla birlikte ilk dînî, siyasî fırkalar oluşmuş ve çözümü güç olan Kelamî problemler ortaya çıkmıştır.[3]

Bu yaşanan olaylarla birlikte ortaya çıkan problemler şunlardır: Müslümanların birbirlerini öldürdükleri bu savaşlara katılanların hükmünün ne olacağı, birbirlerini öldüren bu insanların cennetlik mi yoksa cehennemlik mi olmaları yani kebîre "büyük günah" işleyenin iman bakımından durumunun ne

[1] Ebu'l Hasan Ali el-Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn,** Mehmet Dalkılıç-Ömer
[2] el-Eş'arî, **a.g.e.,** s. 29-30; el-Bağdadî, **a.g.e.,** s. 17; Şehristânî, **a.g.e.,** s. 37; Fığlalı, **a.g.e.,** s. 21-49; Sönmez Kutlu, **Mezhepler Tarihine Giriş,** Dem Yayınları, İstanbul 2008, s. 49.
[3] el-Eş'arî, **a.g.e.,** s. 30-32; el-Bağdadî, **a.g.e.,** s. 15-22; Şehristânî, **a.g.e.,** s. 36-43; Şerafettin Gölcük ve Süleyman Toprak, **Kelam,** Tekin Kitapevi, Konya 2010, s. 22-27.

olacağı, küfür nedir, iman, amel nedir, bunların birbirleriyle olan ilişkileri nasıldır, cebir ile ihtiyar arası insanın yeri neresidir, Allah'ın zatı ile sıfatlarının manası nedir?[4]

Bu sorular etrafında, Müslümanlar ayet ve hadislere dayanarak kendi fikirlerini beyan etmişler ve bu fikirlerinin de arkasında durmuşlardır. Böylece İslamiyet'te, ilk gruplaşmalar meydana gelmeye başlamıştır.

Bütün bunlarla birlikte İslam coğrafyası, yapılan fetihlerle genişlemiş ve Müslüman toplum gayr-i müslim toplum ve kültürlerle temasa geçmiştir. Bu temaslar, beraberinde farklı inançları ve farklı düşünceleri tanıma fırsatı vermiştir. Özellikle Hicri II. asrın ortalarından sonra Eski Yunan Felsefesinden yapılan tercümeler neticesinde İslam toplumu çok farklı düşüncelerle karşılaşmış ve bunlardan etkilenmeye başlamıştır. Bu dönemde İslam'ın vahye dayalı alternatif düşüncesini oluşturmak ve İslam'ın "tevhit inancını" menfi düşüncelere karşı müdafaa etmek üzere, kitabî çalışmalar başlamış ve kendisine, İslam'ın inanç esaslarını konu edinen ve naklin yanına, aklı da dinin hizmetine sunan bir ilim olan, Kelam ilmi ortaya çıkmıştır.[5]

Bu ilk dönemde ortaya çıkan fırkalar: Havariç, Şia, Mürcie, Kaderiyye, Cebriyye ve Mu'tezile'dir.

Felsefe ile karşılaşmanın ve felsefî eserlerin, tercüme faaliyetleriyle Arapçaya çevrilmesi neticesinde bu düşünceler, İslam âlemi içerisinde, çok ciddi menfî etkiler meydana getirmiştir. Bu menfî etkileri bertaraf etme ve dinin esaslarını koruma adına Mu'tezile'nin ön plana çıktığını görmekteyiz. Mu'tezile, bu fonksiyonu ifa ederken, aklı ön plana çıkarmış ve cedel mantığıyla hareket etmiştir.

Mu'tezile'nin dinin esaslarını müdafaa etme adına önemli hizmetleri olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Mu'tezile, zamanla bu fonksiyonunu unutup kendisini tamamen felsefenin içinde bulmuştur. Bunun yanında nakillere karşı, aklı ön plana çıkarıp, akılla çelişen nakillerde bile aklın rehberliğindeki bir tevile

[4] el-Bağdadî, **a.g.e.,** s. 15-22; Şehristânî, **a.g.e.,** 36-43; Emrullah Yüksel, **Sistematik Kelâm,** İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 21; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 409-411.

[5] Kılavuz, **a.g.e.,** s. 395-397; M.Sait Özervarlı, **Kelamda Yenilik Arayışları,** İsam Yayınları, İstanbul 1998, s. 7.

yönelmeye başlamışlardır. Mu'tezile'nin bu tutumları çok ciddi tenkitler almıştır.[6] Mü'tezile, ilk doğuş ve sonraki tarihi süreçte farklılık göstermiştir. İlk Mu'tezileciler ile sonrakileri ayırmak gerekmektedir.

İlk dönemden sonra Selefiyye, Maturidiyye, Eş'ariyye fırkaları ortaya çıkmıştır.

Bu dönemin âlimleri arasında İmam Azam Ebu Hanife (699-767 m.), İmam Malik (v. 795 m.), Ahmet b. Hanbel (v. 855 m.), İmam Maturidî (v. 944 m.) ve İmam Eş'arî (875-936 m.) gibi âlimler sayılabilir. Bu dönemi temsil eden âlimler, Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir metodu benimsemiş, kendisine daha çok Mu'tezile'yi ve Cehmiyye'yi hedef olarak almış ve bunların düşüncelerine karşı tenkitler yönlendirmişlerdir. Bu alimlere göre dini prensiplerin izahı yapılırken Kur'an ve Sünnet temel olarak alınmalı, gerektiğinde de iman esasları için akli kaidelere de müracaat edilebilmelidir.[7]

Bu dönemin mantığında, bilgi kaynağı olarak duyu organlarını, aklı ve nakli kabul etmek,[8] mûteşâbih ayet ve hadislerin tevilinden önemle kaçınmak vardır. Mûteşâbihatın manasının bilinemeyeceği, bu konularda akıl yürütmenin hata olacağı, bunların manasının sorulmaması gerektiği ve kalben bunlarla meşgul olunmaması gerektiği düşünülüyordu.[9] Selef metodu özellikle sonradan Müslüman olmuş olan beldelerde çok hüsn-ü kabul görmemiştir. Şam, Kûfe ve Basra'da Mu'tezile'nin yaygın oluşu bize bunu göstermektedir. Bu beldelerde Selefin metodu yeterli görülmemiş ve başka arayışlar ortaya çıkmıştır.[10] Selefin yolundan giden bu ekol, Ehl-i Sünnet kelamının oluşmasına öncülük etmiştir.[11]

Selef metodunu benimseyen bu ekolden yaklaşık bir asır sonra Ehl-i Sünnet metodunun ikinci devresi diyebileceğimiz yeni bir devre ortaya çıkmıştır.

---

[6] el-Bağdadî, **a.g.e.,** s. 82-84; Şehristânî, **a.g.e.,** s. 57; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 416.
[7] İsmail Hakkı İzmirli, **Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme,** Evkafı İslamiyye Matbaası, 1336, s.7-8; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 416-419.
[8] İsmail Hakkı İzmirli, (hzl.: N. Ahmet Özalp), İslam'da Felsefe Akımları, Kitapevi Yayınları, İstanbul 1995, s. 22.
[9] İsmail Hakkı İzmirli (hzl.: Sabri Hizmetli), **Yeni İlmi Kelam,** Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 94-98.
[10] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 10.
[11] Şehristânî, **a.g.e.,** s. 42.

Ehl-i Sünnet ekolu, Selef'in metodu ile Mu'tezile'nin akli metotlarını cem ederek, nasları temel kabul edip, bunları Mu'tezile'nin akılcı anlayışıyla tevil etme yolunu benimsemiştir. Bunu yapmak zorunda kalmalarının sebebi ise felsefenin giderek yaygınlaşması ve sadece naslarla felsefeden gelen tazyikatın bertaraf edilemeyeceği kanaatinin hâsıl olmasıdır. Bu dönemde akli deliller getirme (istidlal), İslam akidesinin daha iyi anlaşılması ve muhafaza edilmesi için kullanılan bir metot olmuştur.[12]

Ehli Sünnet akılcılığı ile Mu'tezile akılcılığı arasındaki fark: Mu'tezile akla gereğinden fazla önem vermiş ve akıl kriterleriyle anlaşılamayacak olan nasları bile aklın hakemliğine tabi tutup, bunları tevil yoluna gitmiştir. Bundan dolayı da Allah'ın sıfatları, kader ve ahirete müteallik bazı konular ya yanlış tevil edilmiş veya reddedilmiştir.[13] Ehl-i Sünnet sisteminde ise akla gereken önem verilmekle beraber, Mu'tezile'deki gibi bir aşırılığa müsaade edilmemiştir. Bundan dolayı da mûteşâbihatın kesin tevilinden kaçınılmıştır.[14]

Kelam tarihinde, Ehli Sünnet ekolünden sonra, Mütekaddimûn dönemi diye adlandırılan bir dönem zuhur etmiştir ki bu dönem, İmam Gazzali'ye kadar Ehl-i Sünnet kelamcıları tarafından devam ettirilen dönemdir. Bu dönemin önemli temsilcileri İmam Maturidî, İmam Eş'arî, Bakıllanî (v. 1013 m.), el-Bağdadî (v. 1037 m.), el-Beyhâki (v. 1066 m.), el-Cüveynî (v. 1085 m.), el-Pezdevî (v. 1099 m.) gibi âlimlerdir.

Bu dönemin en belirgin özelliği, temsilcilerinin Mu'tezile'ye karşı olmaları ve Mu'tezile'nin benimsemiş olduğu fikirlerin mesnetsiz ve batıl olduğunu ortaya koymaya çalışmış olmalarıdır. Bu dönemde felsefe ile mantık ilminin etkileri gözükmemektedir.[15]

Mütekaddimûn dönemini, bir önceki dönemlerden ayıran en önemli özellikler şunlardır:

---

[12] Kılavuz, **a.g.e.,** s. 418; Fığlalı, **a.g.e.,** s. 78-79.
[13] Şehristâni, **a.g.e.,** s. 57-58.
[14] Ebu Mansur el-Maturidi, **Kitabu't Tevhid Tercümesi,** Bekir Topaloğlu (Çev.), İsam Yayınları, Ankara 2002, s. 74.
[15] el'Eşarî, **a.g.e.,** s. 237; Gölcük, **a.g.e.,** s. 107.

1. İn'ikas-ı edilleyi kabul etmek: Herhangi bir konuda delilin yanlışlığı ortaya çıkınca o delille ispatlanan konunun da yanlış olması gerekmektedir.

2. Mantığı kabul etmemek: Bu dönemim Kelam âlimleri mantık kaidelerini reddederek eserlerinde mantık ilminden istifade etmemişlerdir.

3. Felsefi konulara fazla yer vermemek: Bu dönem kelam âlimleri, felsefi konulara daha sonraki dönem gibi eserlerinde yer vermemişlerdir.[16]

XI. yy.'da İmam Gazzâlî (v. 1111 m.) ile birlikte kelamda yeni bir çığır açılmıştır. Bu döneme kadar kelamcıların, kendi aralarındaki fikri münakaşalarına şahit olunurken, bu dönemde ise asıl mücadelenin İslam filozoflarına karşı yöneldiği gözükmektedir. Dolayısıyla da bu dönem, mantık ve felsefenin, kelam ilmine girdiği dönemdir.[17] Kelam tarihinde bu dönem Müteahhirûn dönemi olarak adlandırılır.

Bu dönemden önceki kelam âlimleri daha çok ehl-i bid'atla mücadele ederken, Müteahhirûn dönemi kelamcıları ise daha ziyade İslam filozoflarına karşı mücadele etmişlerdir.[18]

Müteahhirûn döneminin özellikleri ise şunlardır:

1. Mantığı kabul etmek: Bilindiği üzere daha önceki kelam âlimleri yapmış oldukları akli izahların mantık ilminin kaidelerine uygun olup olmamasına dikkat etmiyorlardı. Gazzali ile beraber bu tamamen değişmiş ve kelam ilmi için mantık ilminin zaruri olduğu kanaatine varılmıştır.

2. İn'ikas-ı edille'yi ret: Gazzâlî'nin getirmiş olduğu yeniliklerden birisi de in'ikas-ı edillenin reddedilmesidir, zira delille medlul ayrı ayrı şeylerdir.

3. Felsefi konulara yer verme: Gazzâlî, kendi eserlerinde felsefi konulara yer vererek, Kelam ilmine ayrı bir yenilik getirmiştir. Bu dönemde felsefe o kadar çok kullanılır olmuştur ki Kelam, felsefeden ayırt edilemez hale gelmiştir.[19]

---

[16] Gölcük ve Toprak, **a.g.e.,** s. 63-64; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 420-421.
[17] Sa'duddin Taftazânî (hzl. Süleyman Uludağ), **Kelam İlmi ve İslam Akaidi,** Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s.100; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 421; Gölcük, **a.g.e.,** s. 64.
[18] Kılavuz, **a.g.e.,** s. 421.

Müteahhirûn döneminde, felsefe ciddi bir şekilde tenkit edilirken, diğer taraftan da felsefî bakış açısı Kelam ilminin içerisine yerleşmiştir. Böylece kelam ilmi, felsefeleşen bir görünüm arz etmiştir. Kelam ilminin, felsefeden ayırt edilmez bir hale gelmesinde, kuşkusuz ki dönemin sahip olduğu özelliklerin büyük bir payı vardır. İslam filozoflarının yanlış düşüncelere girmiş olmaları ve bu düşüncelerini ifade ederken mantık ilmi ile beraber felsefenin kullanılmış olması; Kelam âlimlerinin de felsefe ve mantığı kullanarak, İslam filozoflarının fikirlerini tenkit etmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla da Kelam âlimleri farklı metotlarla eserlerini kaleme almışlardır.

Müteahhirûn döneminin son temsilcisi Sa'dettin Taftazânî (1322-1390 m.) olarak kabul edilir. Taftazânî'den sonra yeni bir dönem başlar. Bu dönemin en önemli özelliği ise şerhler ve haşiyelerin kaleme alınmış olmasıdır. Bu dönemde, bir ilmi yorgunluk başlamış, Selefin verdiği eserler ile yetinilmiş, yeni ve orijinal eserler kaleme almak yerine, mevcut eserlere şerhler ve haşiyelere dayalı eserler yazılmıştır.

Taftazânî sonrası dönem olarak adlandırılan bu dönem, XX. yy.'a kadar devam etmiştir.

Kelam ilmi, tarih boyunca kendi döneminin ihtiyaçlarından kaynaklanan özelliklerden dolayı, kendi metodunda değişiklikler yapmıştır. İslam akaidini, içten ve dıştan gelen taarruzlara karşı savunmak ve açıklamak için, içinde bulunulan çağın özellikleri doğrultusunda hareket edilmiş ve ihtiyaçlar karşılanmaya çalışılmıştır.

XIX. ve XX. yy.'da yaşamış olan Kelam âlimleri ise eski dönem eserlerinin, yaşadığımız modern çağda, İslam akidesini müdafaa etme ve açıklamada yetersiz kaldığı kanaatini taşımışlardır. Bundan dolayı İslam coğrafyasının farklı farklı yerlerinde yeni ilmi Kelam çalışmaları başlamıştır. Mısır'da Muhammed Abduh (1849-1905 m.) ismi ön plana çıkarken, Hindistan'da Seyyid Ahmet Han (1817-1898 m.) ve Şibli Nu'manî (1857-1914 m.), bizim coğrafyamızda ise bu hareketi ilk başlatan Kelam âlimi İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946 m.) olmuştur. İsmail Hakkı,

[19] Ali Bulaç, **İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi,** Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006, s. 212-219; Kılavuz, **a.g.e.,** s. 421; Gölcük, **a.g.e.,** s. 143.

Kelam ilminin yeni bir hüviyet ve metot kazanması gerektiği düşüncesi ile "Yeni İlmi Kelam" adlı eserini kaleme almıştır.[20]

Bu dönem ile ilgili bilgileri vermeden önce, bu döneme zemin hazırlayan olaylara bakmak gerekmektedir.

B. KELAM İLMİNİ ETKİLEYEN GELİŞMELER

Batı dünyasında XVII. yy.'dan itibaren tabiata yönelme ve ona hükmetme isteğiyle birlikte, bilimsel ve teknolojik gelişmeler başlamıştır. Bu gelişmeler neticesinde de "akıl" hükümdarlığını ilan etmiştir.

Batıda fizik, astronomi, biyoloji ve matematik gibi bilim dallarının yeni buluşlar için kullanılması, bilimi güçlü bir hale getirmiştir. Her yeni buluş ve her yeni icat, akla verilen ehemmiyeti daha da artırmıştır. Bu tarz bilimsel çalışmalar hızla devam ederken, diğer taraftan da bilimde müesseseleşmeler başlamıştır. Londra, Paris ve Roma'da modern bilimle uğraşan kurumlar oluşturulmuştur. Bu kurumlarda yapılan bilimsel çalışmalar, akla verilen önemi daha da artırmıştır. Bütün bu gelişmeler, rasyonelleşme hareketlerine sebep olmuş ve neticede Pozitivizm ve Materyalizm gibi düşünce akımlarının doğmasına zemin hazırlamıştır.

Batı, bilimde rasyonelleşmeye giderken, Pozitivizmin kurucularından Francis Bacon (1561-1626), düşünceyi de aynı temele oturtmuştur. Bacon, Aristo (m.ö. 384-322) ve Skolâstikleri eleştirmiş ve akıl yürütmelerde kullanılan öncüllerin, filozofların kendi yargıları olduğunu belirtip, bunların tabiatta herhangi bir gerçeğe dayanmadıklarını ifade etmiştir. Bacon'a göre doğrudan var olan alınıp incelenir ve oradan hükümlere varılır. Gözlem ve tecrübe olmaksızın bilgi meydana gelmez.[21]

René Descartes (1596-1650) modern düşüncenin kurucusu kabul edilir. Descartes bilimi, felsefede kullanarak yeni bir sistem kurmuştur. Descartes, daha

[20] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 45-59.
[21] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 19.

önceki filozofları, matematiği bilmemekle ve geçersiz mantık delillerini kullanmakla suçlar. Ona göre akıl, kesin bilgiye ulaşmak için yegâne araçtır.[22]

Batı fizik, kimya ve matematikte hızla ilerleme kat ederken, bu bilim dallarında deney, gözlem ve akıl en geçerli araçlar olmuştur. Bununla beraber Tanrı inancı ve metafizik öğeler, toplum nezdinde geri kalmışlığın sebebi olarak değerlendirilmiş ve bunlardan uzaklaşılmıştır. Vahiy, tamamen ikinci plana atılmış, Tanrı ile alakalı düşünceler deizm etrafında toplanmıştır.[23]

XIX. yy.'a kadar modernleşme bütün hızıyla devam etmiştir. Tabiatı okuma, bilgiyi madde ve ölçümlerde kullanma neticesinde Pozitivizm ve Materyalizmin pek çok savunucusu ortaya çıkmıştır. Bunların da en önemlisi Auguste Comte (1798-1857)'dir.[24]

Auguste Comte'un savunduğu Pozitivizm felsefesine göre meydana gelen bütün olayları kanunlara göre izah etmek gerekmektedir. Kanunların ötesinde bir sebebin araştırılması anlamsızdır. Kanunlar sadece gördüğümüzden ibarettir. Bilim, yaşadığımız bütün problemleri çözebilecek yegâne güçtür. Bundan dolayı da dinlerden herhangi bir medet beklemek ve ona müracaat etmek anlamsızdır ve reddedilir. Comte, inancın bir ihtiyaç olduğunu düşündüğünden dolayıdır ki bu inanç boşluğunu kapamak için de bir "İnsanlık Dini" oluşturmuştur. Bu dinin esası bilim, hedefi toplumsal düzen ve bilimsel ilerlemedir.[25]

XIX. yy.'daki önemli düşünce akımlarından birisi de Darwinizmdir. Charles Darwin (1809-1882) daha önceden de bilinen evrim teorisini, yeni gözlem ve delillerle zenginleştirmiş ve evrim teorisinin modern dünyayı etkisi altına almasında büyük rol oynamıştır. Darwin, canlıların kendi aralarında çok ciddi bir var olma mücadelesi verdiklerini, sadece güçlü olanların varlıklarını devam ettirebildiklerini söyler. Tabiatın oluşmasında ve daha sonradan meydana gelen her hadisede tamamen bir tesadüfün söz konusu olduğunu savunur. Böylece O, bir Tanrı inancının söz

[22] Murtaza Korlaelçi, **Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,** İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s. 54-58.
[23] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 21.
[24] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 85.
[25] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 11-18; Özervarlı, **a.g.e.,** s. 24.

konusu olmadığını kabullenmiş olmaktadır. Dinlerin Tanrıya yükledikleri yaratma vasfını Darwin, tabiata yükler.[26]

XIX. yy.'daki etkin fikir akımlarından birisi de Materyalizmdir. Bu maddeci anlayış, yegâne varlığın madde olduğunu kabul eder. Materyalistler zihni ve metafizik hiçbir hadisenin olamayacağını, dolayısı ile Tanrı fikrinin mümkün olmadığına inanırlar. Metafizik hadiseler bizim hayallerimizin ürünüdür. Ahlaklı olmak demek faydalı ve menfaatli işler yapmak demektir. Kişinin şahsi menfaati, her şeyin üstündedir. İnsanların saadeti, herhangi bir dine bağlı olmalarında değil, bilakis dinden uzak kalmalarıyla gerçekleşeceğini düşünürler.[27]

Batı'da meydana gelen aydınlanma, bilimsel, teknolojik ilerlemeler ve modernleşme hareketleri, bazı fikir akımlarının ortaya çıkmasına ve hızlı bir şekilde dünyanın dört bir tarafına yayılmasına sebep olmuştur. Öncelikle Avrupa, daha sonra da Amerika'yı çok ciddi tesiri altına almıştır.

Batı'da bu gelişmeler yaşanırken acaba zamanın İslam dünyasında neler yaşanmaktaydı, bu hareket ve fikir akımlarının İslam âlemine tesiri ne olmuştur, İslam dünyası bunları nasıl karşılamıştır? Bu soruların cevabını aramamız gerekmektedir.

Batı'da aydınlanma, modernleşme hareketleri ve bilimsel ilerlemeler yaşanırken İslam âleminde bunun aksine bir duraklama ve hatta bir gerileme baş göstermekte idi. Avrupa devletleri ile yapılan savaşların kaybedilmesi ve toprak kayıplarının hızla artması da ters giden bir şeyler olduğu izlenimi vermiş, bu da İslam âleminde bir başarısızlık ve geri kalmışlık psikolojisi meydana getirmiştir. Dolayısıyla Batı, İslam âlemi için bir cazibe merkezi haline gelmiştir.

Sultan III. Ahmet (v. 1736 m.) 1721 yılında yardımcılarından birisini Fransa'ya gönderir. Yardımcısı döndükten sonra III. Ahmet'e bir rapor sunar. Raporunda Avrupa'da görmüş olduklarından dolayı oluşan hayranlığı, hastaneler, rasathaneler, limanlar, askeri okullar, teknolojik ilerlemeler, parklar, hayvanat

[26] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 24-25.
[27] Mehmet Akgün, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 11-12.

bahçeleri ve matbaayı tek tek anlatır. Bunun neticesinde Batı hayranlığı daha da artmış ve altı yıl sonra matbaa Osmanlı'ya getirilmiştir.[28]

Avrupa bilim ve teknik olarak ilerlemiş ve Osmanlı ilk matbaayı 1726 yılında Fransa'dan getirmiştir. Matbaanın getirilmiş olması, fikirlerin ve hislerin kolaylıkla yayılmasına zemin hazırlamıştır.[29] Batıya olan hayranlık gitgide artarken diğer taraftan devletin başındakiler, geri kalmışlığın sorumlusu olarak görülmüşlerdir. Bir şeylerin değişmesi gerektiği fikri her mahfilde hızla yayılmıştır. Düşünürler, kendi bulunmuş oldukları ortamlarda, matbaanın yaygınlaşmasıyla çıkarmış oldukları dergilerde ve kurulan dernekler aracılığı ile bu fikirlerini sürekli dile getirmişlerdi.[30]

XIX. yy.'da Tanzimat Dönemi ile birlikte dönemin aydınları, batıdaki gelişmeleri takip edip, anlamaya çalışırken diğer taraftan devleti içine düşmüş olduğu sıkıntıdan ve geri kalmışlıktan kurtarmak için mutlaka bir şeyler yapılması gerektiği fikri hızla yayılmış ve batıya karşı fitri bir yönelme meydana gelmiştir.

Bu dönemde Osmanlının dertlerine derman olması düşüncesiyle öğrenciler Avrupa'ya gönderilmiştir. Tıp mektebi, Galatasaray ve Robert Koleji gibi Batı kaynaklı ve destekli okullar açılmıştır. Bu okullarla Avrupa'nın gelişmesine zemin hazırlayan fikir akımlarının, eğitim yolu ile Osmanlı'ya gelmesi hızlandırılmış oluyordu. Özellikle tıp mekteplerinde Pozitivizm ve Darwinizm'in çok büyük tesiri vardı. Eğitimdeki batılılaşmanın bize getirdiği en temel yenilik, buralarda ders alan öğrencilerin dinden uzaklaşmış ve dönemin fikir akımlarının tesirinde kalmış olmalarıdır. Tanzimat hareketini savunan aydınlarımız Avrupa'daki fikir akımlarının Osmanlı toplumu içerisinde de yayılmasını sağlamışlardır. Eğitim de o yollardan bir tanesi olmuştur.[31] Bunun yanında bazı düşünürler de batı kültür ve medeniyetinin tanınması için devlet tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir. Namık Kemal (1840-1888 m.), Ziya Paşa (1826-1871 m.) ve Şinasi (1826-1871 m.) bizzat Sadrazam Mustafa Reşit Paşa (v. 1848 m.) tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir.[32]

---

[28] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 190-192; Akgün, **a.g.e.,** s. 82-86.
[29] Akgün, **a.g.e.,** s. 81.
[30] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 201.
[31] Akgün, **a.g.e.,** s. 83-87; Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 195-200.
[32] Akgün, **a.g.e.,** s. 89.

İsmail Kara, batılılaşma hareketlerinin İslam medeniyetinde belli merhalelerden geçerek neticede geri kalmışlığın tek nedeni olarak din ve dine dayalı zihniyetten kaynaklandığı hükmüne varıldığını ifade etmiştir. Öncelikli olarak ordu ve devlet düzenlerinde bir kısım reformlar gerçekleştirilmeye çalışılmış, hemen akabinde devlet düzeni ve sistemi ile ilgili düzenlemeler yapılmış, en sonunda da din, kültür ve zihniyet üzerinde çalışmalar yapılmıştır.[33]

Batı medeniyetinin tanınmaya başlanması ile beraber Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığının sebebi İslam Dinine bağlanmıştır. Dolayısı ile geri kalmışlıktan kurtulup batı medeniyetinin seviyesine yükselmek için İslam Dininden uzaklaşmak, tüm kurum ve kuruluşlar bazında, kültür ve sanat, eğitim, öğretim ve ahlak da dâhil olmak üzere batı medeniyetinin örnek alınması gerektiği fikirleri dillendirilmiştir.[34]

Tanzimat döneminde yapılan çalışmalar ülkenin toparlanması adına ciddi değişiklikler meydana getirememiş ve yapılan çalışmalar şekilden ve gösterişten ibaret kalmıştır.[35]

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde Batı'nın etkisi ile aydınlarımızda oluşmaya başlayan Pozitivizm ve Materyalizm gibi akımların ülkemizde yayılması hızlanmıştır. Bu dönem, siyasi ve fikri hareketliliğin zirve yaptığı bir dönemdir. Bütün bu hareketliliğin temelinde ise yine önceki dönemlerde olduğu gibi ülkenin çöküşünün ve geri kalmışlığının önüne geçme düşüncesi hâkimdir.[36]

Bu dönemde Batılı eserlerden yapılan tercümeler, yayına başlayan gazeteler, dergiler ve kurulan dernekler, batı ile etkileşimde önemli bir role sahiptir.[37] Yapılan bu faaliyetler Pozitivizm, Darwinizm ve Materyalizmin Türkiye'ye girişinde ve yayılmasında etkili olmuştur.

Şinasi tarafından çıkarılan Tasvir-i Efkâr gazetesi, Namık Kemal tarafından çıkarılan Hürriyet ve İbret gazeteleri, Ahmet Rıza (1859-1930 m.) tarafından

---

[33] İsmail Kara, **Bilgi Bilim ve İslam,** Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 175.
[34] Sabri Hizmetli, **İzmirli İsmail Hakkı,** T.C Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1996, s. XV.
[35] Bayram Ali Çetinkaya, **Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay,** Araştırma Yayınları, Ankara 2003, s. 9.
[36] Bayram Ali Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s. 16.
[37] Akgün, **a.g.e.,** s. 107; Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 201-204.

kurulan Meşveret Gazetesi Pozitivizmin yayılmasında etkili olmuştur. Ahmet Rıza Pozitivizmin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte'un öğrencisidir. Ahmet İhsan tarafından yayına sürülen "Servet-i Fünun" yayını, burada yazılar kaleme alan yazarların etkisiyle bir Pozitivizm yayını haline gelmiştir. Rıza Tevfik (1869-1949 m.), Mehmet Cavit Bey (1875-1926 m.) ve Ahmet Şuayp (1876-1910 m.) tarafından çıkarılan "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası" da Pozitivizmin halk kitlelerine ulaşmasına katkı sağlamıştır. Bu mecmuanın kurucularından olan Ahmet Şuayb, Pozitivizmin bütün prensiplerini benimsemiş bir düşünürdür. Ahmet Şuayb'ın kaleme aldığı "Hayat ve Kitaplar" adlı eseri, Türkiye'de Pozitivizm ile alakalı kaleme alınan ilk kitaptır. Bu dönemde etkili olan ve batılı düşünceleri Türk toplumuna aktaran önemli bir düşünür de Ziya Gökalp (1876-1924 m.)'tir. Ziya Gökalp'a göre Türk milletinin sahip olduğu eskiye ait bütün değerlerin yerine Avrupaî tarzda yeni değerlerin oluşturulması gerekmekte idi.[38] Meşrutiyet döneminde Pozitivizmin edebiyat yolu ile Türkiye'de yayılmasına vesile olan düşünürlerden bir diğeri de Hüseyin Cahit (1875-1957 m.)'tir.[39]

Burada Materyalizmin savunuculuğunu yapmış olan Baha Tevfik (1881-1914 m.), Beşir Fuad (1852-1887 m.) ve Tevfik Fikret (1867-1915 m.) isimlerini zikretmekte fayda görüyoruz. Baha Tevfik "Felsefe Dergisi" isimli bir dergi çıkarmıştır. Bu dergide batılı filozofların çevirileri ve yayınları da yayınlanmıştır. Tevfik Fikret de Materyalizmi savunup ateistliğini ilan eden düşünürlerden birisi olmuştur.[40] Batılı fikir akımlarının etkisinde kalan Tevfik Fikret gibi aydınlarımız, eski ahlakî kaidelerin bile tamamen atılıp yerine modern, Batılı tarzda yeni ahlakın getirilmesi fikrini benimsemişlerdir.[41]

Bu düşünürler de yapmış oldukları çeviri ve yazdıkları makalelerle Materyalizmin halk kitlelerine ulaşmasında etkili birer rol üstlenmişlerdir.

"İçtihad Dergisi", "Felsefe Mecmuası", "Piyano", "Yirminci Asırda Zeka" gibi süreli yayınlar, Materyalizmin yayılması ve fikirlerinin savunulması için gayret

[38] Akgün, **a.g.e.**, s.107-130; Korlaelçi, **a.g.e.**, s.217-226; Özervarlı, **a.g.e.**, s. 36.
[39] Korlaelçi, **a.g.e.**, s.378.
[40] Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 31.
[41] Hüsameddin Erdem, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak,** Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1996, s. 341.

gösteren yayınlar arasındadır. Bu dönemde çıkarılan gazete ve dergilerde, A. Comte, C. Darwin, E. Renan, L. Buchner, D'Holbach, Diderot, D'Alembert gibi Pozitivizm, Darwinizm ve Materyalizm'in kurucularının ve temsilcilerinin eserlerinden yapılan tercümeler, makaleler halinde yayınlanmıştır.[42]

Batılı fikir akımlarının yayılmasında etkili olan bir diğer unsur da kurulan dernekler ve cemiyetlerdir. Bunlar arasında "Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Jön Türkler)", "İttihat ve Terakki Cemiyeti", "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye" ve "Mecmua-ı Funun" sayılabilir. Bu dernekler ve cemiyetler üyelerinin sahip olmuş oldukları fikirlerden dolayı daha ziyade batılı tarz kültür ve medeniyetini, batılı fikir akımlarını savunmuş ve bu tarzda faaliyetlerde bulunmuşlardır.[43] Bu cemiyetlerin de etkisiyle Batılılaşmanın rengi biraz daha değişmiş, giyim kuşamdan sanat anlayışına, şiirden diğer edebi türlere varıncaya kadar her alanda dini hassasiyetin bir tarafa bırakılması gerektiği ve Batı medeniyetinin sorgusuz, sualsiz alınıp, uygulanması gerektiği kanaati savunulmuştur.[44]

XIX. yy.'da batılılaşma fikirleri tartışılırken, "nereye kadar Batılılaşma?" Bilim ve teknolojiyi Batıdan transfer ederken bunun yanında "Batılı ahlakî kaideler de transfer edilmeli mi?" Gibi sorular Türk aydınını meşgul etmiştir. Ali Suavi (1839-1877 m.), Ziya Paşa (1825-1880 m.) ve Namık Kemal (1840-1888 m.) gibi aydınlarımız modernleşme, Batı düşünce ve felsefesini temsil eden Batılı filozoflardan etkilenmelerine rağmen İslami değerlerinden bir şey kaybetmeden düşüncelerini temellendirmeye çalışmışlardır.[45]

Osmanlıda bunlar yaşanırken, diğer Müslüman ülkelerden olan Mısır'da Batılılaşma fikirlerini başka Arap ülkelerinden gelen Hıristiyanlar temsil etmiştir. Burada da Osmanlıdakine benzer tarzda dergiler yayına başlamış ve burada çıkarılan yazılar ile batılı fikir akımları halka ulaştırılmaya çalışılmıştır. İnsanların dini

[42] Korlaelçi, **a.g.e.**, s.195-200; Akgün, **a.g.e.**, s.89-96; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 15-26.
[43] Akgün, **a.g.e.**, s. 90-95; Korlaelçi, **a.g.e.**, s.217-236.
[44] Özervarlı, **a.ge.**, s. 35.
[45] Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s.16.

düşüncelerden kurtulması gerektiği, geri kalmışlıktan kurtulmanın yolunun, dinden bağımsız bir ilimle gerçekleşebileceği fikirleri toplumun istifadesine sunulmuştur.[46]

Hindistan'da ise Türkiye'dekine benzer dine karşı bir Batılılaşma fikri oluşmamıştır. Burada Batı kültürüne ve gelişmişliğine bir hayranlık olmakla beraber, mevcut dini kimlik ve kültürden taviz verilmemiştir.[47]

Batılı fikir akımlarını benimseyen ve savunan düşünürlere karşı, İslami kimliğin muhafaza edilmesi gerektiğini düşünüp, Batıdan gelen her şeyin bir filtreye tabi tutulup kendi öz değerlerimizden vazgeçilmemesi gerektiğini savunan düşünürlerimiz de olmuştur. Bunların başında Said Halim Paşa (1863-1921 m.), Filibeli Ahmet Hilmi (1865-1914 m.) ve Mehmet Akif (1876-1936 m.) gibi düşünürlerimiz gelir.[48]

Onlara göre Osmanlı Devleti'nin gerileme ve çöküş nedeni İslam'ın terk edilmesi değildi. Siyasi ve toplumsal olarak yeniden toparlanmak için Batı'ya yönelmek yerine, İslam dininin temellerine bakmak yeterli olacaktı. Batı'dan bilimsel ve teknolojik ilerlemeler alınmalı zira bunların gelişim ve benimsenmesinde dinen bir sakınca yoktur.[49]

Batı'da ortaya çıkan ve İslam dünyasına edebiyat, bilim ve felsefe yolu ile öğrencisinden, esnafından ve aydınına varıncaya kadar büyük bir kesimi etkileyerek İslam akidesini tehdit eden akımlar Pozitivizm, Materyalizm ve Darwinizm gibi fikir akımları olmuştur.[50]

C. KELAMDA YENİLİK HAREKETLERİ VE İZMİRLİ İSMAİL HAKKI

XIX. yy.'da Batı âlemi, hayatın her alanında ciddi terakkiler yaşamıştır. Bu terakkiler ister istemez İslam âleminde takip edilmiş ve bunlardan nasıl istifade edilebileceğinin münakaşaları yapılmıştır. Burada İslam âleminin batı dünyasına

[46] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 35.
[47] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 35.
[48] Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s.34.
[49] Çetinkaya, **Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay,** s. 31; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s.34.
[50] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 37.

hangi ölçülerde yaklaşması gerektiği ve Müslümanların geleceği ile ilgili mütalaalar, İslam âlimlerinin gündemine oturmuştur. İslami ilimlerin mevcut durumu, bunların günümüz şartlarında ihtiyaçlara cevap verip veremediği ve Batı'da gelişen aynı zamanda ateizm etrafında toplanmış olan fikir akımlarına karşı İslam âleminin korunması için neler yapılabileceği tartışılır hale gelmiştir.[51]

Eski tarz usuller ile oluşturulmuş İslami eserlerin, günün ihtiyaçlarını karşılayamadığı şeklinde yaygın kanaatler oluşmuştur. Bu ilimlerin yenilenmesi ve toparlanması gerektiği kanaati, İslam âlimleri tarafından benimsenmiş ve bunlar konuşulur hale gelmiştir.[52] Yenilik hareketleri tefsir ve fıkıh gibi İslam ilimlerinde de kendini göstermiştir ama biz burada Kelam ilminde meydana gelen yenlikler üzerinde duracağız.

Yenilik ihtiyacı özellikle Kelam ilminde eksikliğini göstermiştir. Zira XIX. yy.'da ortaya çıkan fikir akımları İslam toplumunun akidelerini hedef aldığından tehlike çok ciddi boyutta idi. Yeni usullerle ve bilimin destekleriyle ortaya çıkan fikir akımlarına, XII. yy.'ın mevcut usulleriyle cevap vermeye çalışmak, İslam müntesiplerini tatmin etmemiştir. Batı kaynaklı bu fikir akımları gün geçtikçe güçlenmiş, İslam inanç akidelerini tehdit etmiş ve İslam müntesiplerinin bunlardan etkilenmesi neticesinde de Kelam âlimlerini bir arayış içerisine sokmuştur. İzmirli İsmail Hakkı bu konuda şöyle demektedir:

"Bu ilm-i Kelamın erbabı bin tarihlerinden sonra kesb-i nedret etmiş daire-i şümulüne aldığı felsefe-i kadime de üç asırdan beri munkariz olmuş, yerine garp felsefesi kaim olmuş idi. Garp felsefesi ahiren memleketimize girmekle bu ilm-i Kelam bittabii gayr-ı kâfi görülmeye başlamış; ilm-i Kelamın bugünkü zihniyete göre yeni bir şekil iktisab etmesi zarureti hâsıl olmuştur. İşte bu zaruret karşısında Tetkikat ve Te'lifat-ı İslamiyye Hey'et-i İlmiyyesi, Yeni İlm-i Kelam'ın tahrir olunmasını taht-ı vücubda görmüştür."[53]

Kelam ilminin mevcut konularının ihtiyaçları karşılamadığı konusunda âlimler hemfikirdirler. Zira asırlarca önceki Kelam ilminin konu ve problemleri,

[51] Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s.33-39.
[52] Kılavuz, **a.g.e.**, s. 427; Özervarlı, **a.g.e.**, s. 46.
[53] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 56.

yaşadığımız çağın insanlarının ihtiyaçlarına cevap vermekten çok uzak kalmıştır. Ehl-i küfür ve hasım cephe değişmiş, güçlenmiş, kullanmış oldukları materyal ve metotlar farklılaşmış olduğundan Kelam ilmi yeterliliğini kaybetmiştir. Kelam ilminin mevcut metodunu gözden geçirip yeni konularla meşgul olması gerekmektedir.

Yeni ilmi Kelamın ihtiyacına dikkat çeken Şerafettin Gölcük'e göre işin özünde Kur'an-ı Kerim'e yönelme olmalıdır. Kur'an-ı Kerim insan aklına hitap eder. Kur'an'da aklın hilafına ortaya konulmuş bir şey bulmak mümkün değildir. O, insan aklıyla değer kazanır ve bir anlam ifade eder. Kelam İlmi de zaman ve zemine göre Kur'an'ın aklî yorumudur.[54] Kur'an-ı Kerim'in en büyük özelliklerinden birisi de onun her çağın kitabı olması ve her çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir mahiyette olmasıdır. Dolayısı ile işin özünde Kelam ilminin yenilenme adına yapması gereken en önemli husus, Kur'an-ı Kerim'e çağın ihtiyaçları muvacehesinde yönelme olacaktır.

Kelam ilminin günümüzdeki önemi, her zamankinden daha şiddetli bir şekilde kendisini hissettirmektedir. Bundan dolayı Kelam'ın kendisini ırgalaması ve çağın beklentileri doğrultusunda bir durum değerlendirmesi yapması gerekmektedir. Özellikle içerisinde bulunmuş olduğumuz çağda meydana gelen bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte gelişen felsefi akımlar ile inanca ve maneviyata müteallik pek çok değerleri zarara uğrattığını görmekteyiz. Bu iletişim çağında değişim o kadar hızlıdır ki, yıkılmaz zannedilen pek çok manevi değer, bir anda yıkılıvermekte ama yıkılan bu değerlerin tekrar ikame edilmesi ise hemen mümkün olmamaktadır.[55] Dolayısı ile bu yaşadığımız dönemi, fetihler sonrası İslam coğrafyasının haline benzetebiliriz. O dönemde fethedilen yerlerdeki mevcut kültür ve değerler, İslam dinini tehdit etmekte idi. Bu yaşadığımız dönem ise kitle iletişim araçları sayesinde, batılı tarz kültür ve medeniyetler ve bu medeniyetlerin sahip olmuş oldukları İslam karşıtı fikirler evlerimize kadar girmiş bulunmaktadır. Bu

[54] Gölcük, **a.g.e.**, s. 329.
[55] Yüksel, **a.g.e.**, s. 21-22; Gölcük, **a.g.e.**, s. 330.

durum, İslam akâid esaslarının müdafaa edilmesi gerektiğini bizlere açık bir şekilde göstermektedir.[56]

İslamiyet'in asıl rüknü olan akâid konularını kendisine konu edinen Kelam ilminin geçmiş ile bugünün mukayesesini yaparak kendisini yenilemesi gerekmektedir.[57]

Mevcut Kelam ilminin ortaya koymaya çalıştığı; Kelam tarihini incelemek ve Kelamî konularda mezheplerin, o günün şartlarında vermiş oldukları hükümleri anlatmaktan ibarettir. Böyle bir metodun, çağın ihtiyaçlarını karşılaması ve insanları inanca dair konularda tatmin etmesi mümkün gözükmemektedir.

Her çağın kitabı olan Kur'an-ı Kerim'e yeniden bir dönüş yapıp, Kur'an'ın zamanın şartlarına göre yeniden gündeme alınması gerekmektedir. Tarihteki Kelam âlimlerinin Kur'an'ı kendi devirlerine göre anlayıp yorumlamalarını hafife almadan, onların rehberliğinde Kur'an'ı çağın ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak çağın problemlerine çözümler getirmek gerekmektedir.[58]

Gölcük, Kelam'ın konuları ile alakalı şöyle bir tasnif yapmanın faydalı olacağını belirtmiştir. %50 Kelam tarihi ve sistematik Kelam, %50 de çağın ihtiyaçlarını göz ününde bulundurarak Kur'an-ı Kerim'e yönelmek. Böylelikle Kelam tarihi ve sistematik Kelam ihmal edilmemiş, eski Kelam âlimlerinin tecrübe ve metotlarından istifade edilmiş olacak, aynı zamanda da çağın ve insanlığın problemleriyle de uğraşılmış olacaktır.[59]

Kelam'ın asıl görevi, Allah'ı ve insanı tanıma ve tanıtmadır. Burada insana yeniden bir dönüş olmalıdır. İnsan mutlak bir değer olarak görülmeli ve İslam adına çözümler üretilirken insan endeksli bir yol takip edilmelidir.[60] Bu görevi ifa ederken içinde bulunulan çağın bilimsel gelişmelerinin farkında olmalı, fizik, kimya, biyoloji, psikoloji, sosyoloji tıp ilmi gibi bilim dallarının verilerinden istifade etmeyi,

---

[56] İlyas Çelebi, "Kelam İlminin Yeniden İnşası Sırasında İlke ve İçerik Sorunları", **Kelam'ın İşlevselliği ve Günümüz Kelam Problemleri,** (25-26 Eylül 1999), Dokuz Eylül Üniv. İlah. Fak., s. 89.
[57] İzmirli, **Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme,** s.13; Gölcük, **a.g.e.**, s. 330.
[58] Çelebi, **a.g.e.**, s. 93-96; Gölcük, **a.g.e.**, s. 330.
[59] Gölcük, **a.g.e.**, s. 330.
[60] Çelebi, **a.g.e.**, s. 95.

metodunun bir rüknü haline getirmelidir.[61] Unutulmamalıdır ki yukarıda saymış olduğumuz her bilimde Allah'a götüren bir yol vardır. Kelam'ın amacı olan Allah'ı tanıtma adına, bu bilim dallarının gelişimi takip edilmeli ve bunların verilerinden istifade edilmelidir.

Mısır'da, Kelam ilminin yenilenmesiyle ilgili gayret gösteren âlimlerin başında Muhammed Abduh (1849-1905 m.) gelir. O, dönemindeki Kelam eğitiminden hiç memnun değildir. Çünkü Kelam öğrencilerine müteahhirûn dönemi âlimlerinin muhtasar eserlerinin dışında bir eser okutulmamakta, sadece metin üzerinde ibarelerin hangi manaya geldiği araştırılmakta idi. Kelamî konular üzerinde bir tefekkür söz konusu olmayıp sadece yüzeysel bir çalışma yapılmakta idi. Abduh'a göre muhtasar Kelam eserleri ile uğraşmak Kelamî konuların tam anlaşılması için yetersiz sayılırdı.[62]

Kelam'ın yenilenmesi gerektiği fikriyle ciddi bir şekilde uğraşan bir diğer Osmanlı âlimi ise Abdullatif Harputî'dir (1842-1914 m.). Harputî, yaşadığı dönemde İslam akidesini müdafaaya çalışmıştır. Felsefenin değiştiğini, bundan dolayı felsefeyi elemeye tabi tutup, İslam akidesine uygun olanları alıp istifade etmek, aykırı olan görüşleri de reddetmek gerektiğini belirtmiştir. Bundan dolayı yeni bir ilmi Kelamın tedvin edilmesi gerektiğini savunmuştur.[63] Harputî, Tenkîhu'l-Kelam isimli eserini, İslam'ı tehdit eden yeni düşünce akımlarına karşı böyle bir eserin olmamasından dolayı kaleme aldığını söylemektedir.[64]

Yeni bir Kelam İlmi'nin gerektiği fikrini savunan âlimlerimizden bir diğeri de Filibeli Ahmet Hilmi'dir (1865-1914 m). O, yaşadığımız çağ insanının zihni yapısının eski mantık ve bilgilerle ikna olamayacağını dolayısıyla da büyük bir düşünce yenilenmesine ihtiyaç olduğunu ifade eder. Ahmet Hilmi'ye göre eski bilginin bir elemeye tabi tutularak faydalı olanların alınması, ilerlemeye uygun olmayanların veya ihtiyaç dışı olanların da terk edilmesi gerekmektedir. O, yeni ilmi

[61] Çelebi, **a.g.e.**, s. 91; Gölcük, **a.g.e.**, s. 330.
[62] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 52-53.
[63] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 48.
[64] Abdullatif el-Harputî, **Tenkîhu'l-Kelam fi Akaidi'l İslam,** İbrahim Özdemir-Fikret Karaman (Çev.), Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 2000, s. 17.

Kelamda bilimsel verilerin ve çağın ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulması gerektiğini savunmuştur.[65]

Türkiye'de Kelam'da yenilenme hareketinin en önemli temsilcilerinden birisi İzmirli İsmail Hakkı'dır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde İslamcılık akımının modernist eğilimlere sahip olması gerektiğini düşünen düşünürlerimiz ortaya çıkmıştır. İsmail Hakkı İzmirliyi bu modersnist kanadın temsilcilerinden sayabiliriz. İzmirli, İslam dininin akâid esaslarını, batıda gelişen modern düşünce kriterlerine göre yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini düşünmekte idi. Bunun için de İslam'ı çağın modern bilimleri ve kurumları ile kaynaştırmayı hedeflemiştir.[66]

İsmail Hakkı'ya göre İslam düşmanlarına karşı akaidi-i İslamiyeyi müdafaa vazifesiyle muvazzaf olan ilmi Kelamın, günümüz felsefesi ve konularının değişmesi ile Kelamın da kendi içinde konularını gözden geçirmesi gerekmektedir. Asrın ihtiyacına uygun bir şekilde kendini uyarlamış bir Kelam ilmine ihtiyaç vardır. Nasıl ki Râzi döneminde, Bâkıllânî dönemi Kelamı yetersiz görülmüşse, aynı şekilde bu asırda da Râzi dönemi Kelamı yetersiz görülmektedir. İlmi Kelamın bugün bir felsefe ile birleşmesi gerekiyorsa bu günümüz felsefesi olmalıdır. Eski Yunan felsefesi yerine günümüz İngiliz, Fransız ve Alman felsefeleri rakip olarak alınmalıdır.[67]

İzmirli'ye göre İlmi-i Kelam, vazifesi itibariyle düşmanların, muannitlerin ve müsteşriklerin kendisini yenilemesi ile o da kendisini yenilemelidir.[68]

Kelam âlimlerinin mücadele ettiği felsefe, üç asırdır inkıraza uğramıştır. Onun yerine batı felsefesi bu misyonu yerine getirmeye başlamıştır. Batı felsefesi son dönemde bizim memleketimize de girmiş olup halkı etkisi altına almıştır.

---

[65] Özervarlı, **a.g.e.**, s. 48-49.
[66] Mümtazer Türköne, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu,** İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 276.
[67] İsmail Hakkı İzmirli, **Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme,** s.13.
[68] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 4.

Mevcut Kelam ilminin bu felsefeyle mücadelede eksik kaldığı görülmüş olduğundan Kelam ilminin bugünkü neslin zihniyetine göre yeni bir şekil alması gerekmektedir.[69]

Kelam ve el-Milel ve'n-Nihal kitaplarında çokça geçen Tales, Demokrotis, Sokrat, Eflatun, Aristo, Epikür, Zenon isimlerinin yerine bugün, Descartes, J.Look, D. Hume, Kant, A. Comte, Hegel, Spenser ve Bergson isimlerini kullanmak aynı şekilde Semâniyye, Berâhime, Dehriyyûn gibi eski fırkalar yerine bugün Pozitivizm, Materyalizm, Darwinizm gibi fikir akımlarının üzerinde durmak daha faydalı olacaktır.[70] Asrın ihtiyaçlarına uygun ve günümüz modern felsefesine denk bir Kelamın yazılması gerekmektedir.[71]

İzmirli'ye göre, Kelam ilmi, pozitif ilmin kanunlarına muhalif olmadan, akâid-i İslamiyyeye karşı ortaya çıkan ve Müslüman halkın inançlarını hedef alan günümüz şüphelerini yine pozitif ilmin kanun ve kaideleri ile iptal edecektir. Kelam ilminin bu misyonu tekrardan kazanması için yenilenmesi gerekmektedir.

İzmirli, mantık ve felsefeyi, Kelam ilmi için gerekli alet ilimlerinden görür, bundan dolayı da Batılı Filozofların, İslam akidesine muhalif olmayan fikirlerini almakta bir mahzur görmez. Mücadele, Batı felsefesi ile yapıldığı için eski Yunan felsefesi yerine, Batı felsefesinin metodoloji kuralları uygulanmalıdır.[72] Kelam ilminin vahye dayalı olan temel konuları ve hedefi değişmez ama muhalif olan akımların değişmesiyle kullanılan vasıta ve metotlarda bir değişim olabilir ve olmalıdır da.

Yenilik hareketinin temsilcileri, Kelam'da yenilenme üzerinde dururken klasik Kelam'ın da ihmal edilmemesi gerektiğini özellikle ifade etmişlerdir. Çünkü temelsiz bir yenilenme ve ıslahın yapılamayacağı aşikârdır.[73]

İzmirli, Kelam ile ilgili meselelere hem modem düşünce ile hem de İslam düşüncesi açısından akılcı bir nazarla bakmıştır. Bütün ortaçağ problemlerini yeni felsefe açısından ortaya koyma gayreti içindedir. Allah'ın varlığını ispatlamak için

[69] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 56.
[70] İzmirli, **Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme,** s.14.
[71] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 49.
[72] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 50.
[73] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 52.

ileri sürülmüş eski delilleri Batı felsefesinin delilleri ile karşılaştırmıştır. Bu tarzda yeni bir ilmi Kelam metodu oluşturmuştur.[74]

Bu düşünceler ile kaleme alınmış olan "Yeni İlmi Kelam" adlı eser farklı bir tarz ve üslupla yazılmıştır. İzmirli, eski dönem Kelam ilminin pek çok konusuna eserlerinde yer vermemiştir. Bunların yerine son dönem felsefî akımların görüşlerini ve dayandıkları delilleri ele alarak Kelam'a ayrı bir boyut kazandırmıştır.

İzmirli, İslam ilimlerinin nerede ise tamamıyla alakalı ders görmüş ve her ilim dalı ile alakalı eserler ve makaleler yazmıştır. Bu özellik Onun çok yönlü bir İslam âlimi olduğunun göstergesidir. İzmirli, Kur'an, Hadis, Fıkıh, Kelam, İlm-i Hilaf, Tasavvuf, İslam Tarihi, Dinler Tarihi, İslam Felsefesi, Felsefe, Mantık ve Ahlak gibi alanlarda eserler kaleme almıştır.[75] Ancak eserlerinin büyük bir çoğunluğu Arap alfabesi ile yazılmış olup hala günümüz Türkçesine göre sadeleştirilmeyenler vardır. kitaplarının ve makalelerinin çoğu basılmış değildir. Basılmış ve basılmamış eserlerinin tümü Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.[76] İzmirli'nin eserlerini şöyle sıralayabiliriz.

Kur'an-ı Kerim'e dair eserleri:

1. Maani-i Kur'an (Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemesi, Ayat-ı Kerime'nin Mebdeleri, Şerh ve İzahları).
2. Tarih-i Kur'an.
3. Tahlil-i Kur'an.

Hadis ilmiyle ilgili eserleri:

1. Hadis Tarihi (Basılmamıştır).
2. Mevzu Hadisler (Basılmamıştır).
3. Ahlak ve Tasavvuf Kitaplarındaki Ehâdîs Hakkında (Basılmamıştır).

İslam tarihi ile ilgili eserleri:

---

[74] Vahdettin Başçı, "İsmail Hakkı İzmirlide Felsefe İlim ve Mantık Anlayışı**", Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı 11,** 1993, s. 424.
[75] Hizmetli, **a.g.e.,** s.10.
[76] Hizmetli, **a.g.e.,** s.11.

1. Siyer-i Celile-i Nebeviye.

2. Tarih-i İslam (Basılmamıştır).

3. Şark Kaynaklarına Göre Müslümanlıktan Evvel Türk Kültürünün Arap Yarımadasındaki İzleri.

4. Altınordu Devleti'ne ait Metinlerin Tenkidi.

5. Müslüman Türk Din Âlimleri.

Fıkıh ile ilgili eserleri:

1. Kitabü'l-İftâ ve'l-Kazâ.

2. Usul-u Fıkıh, İstanbul.

3. Usul-u Fıkıh Dersleri.

4. İlm-i Hilaf.

5. Müslüman Türk Hukuku ve Dini.

6. Hikmet-i Teşrî.

7. Gınânın Cevazı (Basılmamıştır).

Kelama dair eserleri:

1. Muhassalu'l-Kelam ve'l-Hikme.

2. Mulahhas İlm-i Tevhid.

3. Yeni İlm-i Kelam.

4. İlm-i Kelam Sualleri.

5. Risâlât et-Teselsül.

Mezhepler Tarihi ile ilgili eserleri:

1. Dürzî Mezhebi.

2. Küllâbiye Mezhebi.

3. Nusayriyye, Şeyhiyye, Babâiyye, Vehhâbiye (Basılmamıştır)

4. Kadı Ebu Ya'lâ Mezhepleri.

5. Ta'âlim-i Mu'tezile (Basılmamıştır).

Ahlak ve tasavvufla ilgili eserleri:

1. Gazilere Armağan.

2. Mulahhas İlm-i Ahlak (Basılmamıştır).

3. Tasavvuf Tarihi (Basılmamıştır).

4. Mustasvıfa Sözleri mi Tasavvuf Zaferleri mi? (Şeyh Saffet'in "Tasavvufun Zaferleri" adlı eserine cevap).

5. İş ve Meslek Terbiyesi.

Dinler Tarihi ile ilgili eserleri:

1. Anglikan Kilisesine Cevap.

2. Yahudi Tarihi.

3. Yahudilik, Hristiyanlık, Müslümanlık.

Mantık ile ilgili eserleri:

1. Mantık-ı Tatbîkî veya Fenn-i Esâlib.

2. İlm-i Mantık, İstanbul.

3. Mîyâru'l-Ulum.

4. Mîzânü'l-İtidal.

5. Fenn-i Menahic.

Felsefeye dair eserleri:

1. Muhtasar Felsefe-i Ûlâ.

2. Arap Felsefesi.

3. Felsefe Dersleri.

4. Felsefe-Hikmet.

5. Felsefe-i İslamiye Tarihi-I. (Ebu'l Hukemâ Yakup el-Kindî).

6. Felsefe-i İslamiye Tarihi.

7. İhvan-ı Safa Felsefesi.

8. Türk İslam Filozofları.

9. İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasındaki Mukayese.

10. Müslüman Türk Feylesofları.

11. İslam'da Felsefe Cereyanları.

12. Tasnifu'l-Ulum (Basılmamış).

13. Risale-i Hudus (Basılmamış).

14. İslam'da İlk Tercüme.

15. El-İnaye fi Şerhi'l Bidaye (Basılmamış).

Din derslerine ait eserleri:

1. Tezkire-i Hak.

2. el-Cevâbü's- Sedîd fi- Beyânı Dini't-Tevhîd.

3. Din Dersleri.

4. Din-i İslam ve Din-i Tabii (Basılmamıştır).

5. El-Furkan Beyne't-Tevfik ve'l-Hızlân (Basılmamıştır).

6. Amme Cüz-i Şerifi.

7. Kad Semi'a Cüz'ü

8. Tebareke Cüz-ü Şerifi.

9. İnâye fi Şerhi'l-Bidaye.

10. Nâr'ın Ebediyet ve Devamı Hakkında Tetkikât.[77]

[77] Hizmetli, **a.g.e.,** s. 11-14.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YY. FİKİR AKIMLARI

1.1. POZİTİVİZM

1.1.1. Pozitivizme Genel Bir Bakış

Pozitivizm, Fransız filozofu Auguste Comte'un (1798-1857) isbatiyeci doktrinin adıdır. Buna göre insan zihni, tabiatın mahiyetini ve eşyanın gerçek sebeplerini tanımak için kabiliyetli değildir; zihnin ilimde hiçbir kurucu ve yapıcı rolü yoktur, zihin tabiatın bir aynasıdır. Bu sebeple biz pozitif olayların ve müşahede edilebilen fenomenlerin tespitine dayanan tecrübî bilgiyi elde edebiliriz. Bu sebeple doğrudan doğruya deneyle sağlanamayan her bilgi teolojik veya metafiziktir, hayal mahsulüdür.[78] Sebepleri bilinemediğinden dolayı tüm metafiziği reddeder. Duyularımızla elde edilemeyen her bilgi yok hükmünde olduğundan dine ve metafiziğe cephe almışlardır.

Comte, ahlakî ve siyasi anarşinin fikri anarşiden kaynaklandığını düşünür. Bundan dolayı da üç hal kanunu ve Pozitivizm anlayışını ortaya atar. Üç hal kanununa göre insanlık üç önemli devreden geçmiştir. Bunlardan birincisi "İlahiyatçı-Teolojik" devirdir. Bu devir çocukça bir devirdir ve dini düşüncelerin hâkimiyeti söz konusudur. Bu devirde insanlar çocuklar gibi hayallerin peşinde koşar

[78] Bolay, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,** s. 226-227.

ve bir takım ilahlara bağlı kalırlar.[79] Bu düşünceden dolayı hayali ve mitolojik düşüncelerin ilkel kavimlerin düşünce yapılarına uygun olan bir düşünce tarzı olduğunu savunmuştur.

İkinci devir ise "metafizik" devirdir. Bu devirde insanlık bir ilerleme göstermiş ve mitolojilerden, hayalden, ilahlardan kurtulmuştur. Soyut düşünce hâkimdir. Tüm kâinatı idare eden insana benzeyen bir varlık değil soyut bir güçtür. Bununla beraber insanlık farklı farklı metafizik prensiplere bağlanmıştır.[80] Avrupa'nın ortaçağ dönemi bu devre bir örnektir.

Üçüncü devir ise "pozitif" devirdir. Bu devirde, eskiden devam eden din ve metafizik anlayışlar geride kalmış, bilim ve ispat devri başlamıştır. Bu devirle birlikte, bilim artık her tarafa nüfuz edecek ve dinin yerini alacaktır. Pozitivizm bundan dolayı ispata dayanır. Evrende, görünenden başka bir hikmet aramaz ve bunu da lüzumsuz görür. Metafizik tamamen bir tarafa bırakılmıştır.[81] Meydana gelen bütün olaylar bilimin ışığında açıklanmaya çalışılmıştır. Orta çağın sonundan itibaren başlayıp yeniçağ ile beraber devam ede gelmiştir.

Comte, yaşadığı dönemde hiçbir dini kabul etmeyip, dini inançları çocukluk dönemlerine ait inanışlar olarak kabul etmekte idi. Daha sonraları Clotil adında bir kadına âşık olmuş ama bu kadını genç yaşta kaybetmiştir. Bundan dolayı bunalıma girmiş ve intihar girişiminde bulunmuştur. Bu intihar girişiminde başarılı olamaz ve tımarhaneye atılmıştır. Burada tedavi görüp iyileştikten sonra bir dine inanmanın gerekli olduğuna kanaat getirmiş ama ilahi dinlere dönmek yerine "insanlık dini" diye adlandırdığı yeni bir din kurmuştur.[82]

Pozitivizm, XIX. yy.'da felsefeyi bilimselleştirmek ve Avrupa'nın içinde bulunduğu karışık ortama bir yön verecek toplum bilimi kurmak amacıyla ortaya atılmıştır. Bu anlamda Pozitivizm, bir yandan bilimler felsefesi, diğer taraftan bir politika ve dindir. Pozitivizm, duygularla hissedilebilir dış dünyanın olaylarıyla yetinmek isteyen ve başka kökenli her bilgiyi değersiz olarak kabul eden düşünce

[79] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 62.
[80] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 62.
[81] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 62.
[82] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 62.

sistemine verilen addır. Bu açıdan Pozitivizm, algılanabilir olayları ve onların kanunlarını deney ile incelemeyi konu edinir.[83]

Pozitivizme göre toplum, canlı bir organ gibidir. Toplumlar başlıca üç gelişme aşaması geçirmiştir. İdare sistemi teokrasi, egemenlik sistemi askeri, düşünce sisteminin teolojiye dayandığı aşama ilk aşamadır. Metafizik aşama ise ikinci aşamadır ve insan yaşamını gizli güçlerin yönettiğine inanılan bu aşamada yönetim sistemi monarşidir; egemenlik ise hukuka dayalıdır. Pozitivizm son ve bilimin düşünceye egemen olduğu aşamadır. Yönetim sistemi cumhuriyettir, toplum yaşayışına egemen olan güç ise endüstridir. Pozitivizme göre bilinebilir olan yalnızca olgulardır. Pozitif bilimden başka bilim yoktur. İnsanlığa, hiç bir insanüstü varlığa dayanmayan ve insan sevgisinden doğan yeni bir insanlık dini gereklidir. Bu din, pozitif nedenlerin üstüne kurulmalı, teolojiye olduğu kadar metafiziğe de sırt çevirmelidir.[84]

Comte, Pozitivizmi sistemleştirirken XVII. yy. filozoflarından Becon ve Descartes'ten de ciddi manada etkilenmiş ve düşüncelerini devam ettirmeye çalışmıştır.

XVIII. asır Fransa'sında, başta Diderot (1713-1784) ile D'Alambert'in (1712-1784) temsil ettiği, ilim ve zekânın ışıkları sayesinde her türlü hakikate ulaşılabileceği iddiasıyla "Aydınlar Felsefesi"ni ortaya koyan ansiklopediciler ve bir de vahiy dini karşısında tabii dini müdafaa eden Voltaire (1694-1778) ile J.J. Rousseau (1712-1778), o zamanın mutlakiyet idaresi ve onunla işbirliği halinde bulunan kiliseyi, dolayısıyla dini şiddetle tenkit etmiş, bunlarla mücadeleye girişmişlerdir. XIX. yy.'da Auguste Comte (1798-1857) XVIII. yy.'ın, bu bilimci özelliğinden de istifade ederek pozitivist felsefesini ortaya koymuştur. Buna göre tecrübe ile tanınabilen olayların dışında hiçbir hakikat yoktur. O halde ilk sebep olarak madde de, Allah da boş düşüncelerdir. Sadece birbiri ardınca gelen ve birbirini doğuran hadiselerle bağlandığı kanunlar vardır.[85]

---

[83] Engin, **a.g.e.,** s.179-191; Bkz. Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 15-17.
[84] Engin, **a.g.e.,** s.181.
[85] Bekir Topaloğlu, **İslam Kelamcılarına ve Filozoflara Göre Allah'ın Varlığı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 156.

Comte (ö. 1857) öldükten sonra öğrencileri, Rue Monsieur-Le Prince'deki evini ofis haline getirerek Pierre Lafitte'in başkanlığında toplanmaya devam ettiler. Resmi organ olarak da Revue Occidental'ı çıkarmaya devamla, fikirlerini yaymayı sürdürdüler. Emile Littre (1801-1881), Ernest Renan (1823-1890), Hippolyte Tain (1828-1893), Pierre Laffitte (1823-1903) ve Emile Durkheim (1858-1917) Pozitivizm in Fransa ve dış devletlerde yayılmasında büyük rol oynamışlardır.[86]

XIX. yy.'da Pozitivizmin sistemleşmesinde Fransız İhtilali'nin (1789) büyük bir rolü vardır. Bu ihtilal ile birlikte Fransa'da pek çok problemler zuhur etmiş, toplum içerisinde büyük bir kargaşa oluşmuştur. Dönemin aydınları bütün dikkatlerini toplumun tekrar düzelmesi üzerine yoğunlaştırmış ve çözümler aramışlardır. Bu döneme kadar Kiliseden medet uman halk, bundan sonra aydınların fikirlerinden etkilenmeye ve beslenmeye başlamıştır.[87]

Comte'un dolayısıyla pozitif felsefenin amacı, bütün olaylara pozitif bir özellik kazandırarak, gözlemlenebilen her olayı fizik, kimya, biyoloji ve astronomi ilimlerinin kapsama alanları içerisine dâhil etmektir. Bunu gerçekleştirince de metafizik her hadiseye set çekilmiş olacaktır.

Pozitivizme göre asıl bilgi pozitif bilgidir. Yani her hadiseyi kendi dışındaki bir sebeple değil, bir başka hadiseyle açıklayan bilgidir.

Comte'n sonra onun en yakın takipçisi olan Ernest Renan, bilgiyi her şeyin üzerinde görmekle beraber onu imanın yerine oturtur. Din ile bilimi birbirlerine zıt görür. Bundan dolayı rasyonel bilgi genel geçer bilgidir. Deney sahasına giremeyen, laboratuvar yoluyla ispat edilemeyen şey, yoktur. Gerçek ve kesin bilginin kaynağı, yalnızca duyu organlarıdır. Duyu organlarıyla elde edilen bilginin ötesinde bilgi elde etmeye çalışmak reddedilir.[88]

[86] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 82.
[87] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 84.
[88] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 144-150.

1.1.2. Pozitivizmin Görüşleri

Pozitivizm, algı ötesi hiçbir varlığı kabul etmez. Tanrı kavramını duyularla ifade edemediklerinden dolayı Tanrının varlığını da reddederler. Her türlü bilgiye gözlem yoluyla gidilebileceğini ileri sürerler. Bundan dolayı da görülmeyen her şeyi reddederler.

Pozitivizmin politikası, yeryüzündeki metafizik bir inanca sahip olan her inanç sistemini yıkmaktır. Bu konudaki en büyük hedef İslam'dır. Bu durumu Ernest Renan şöyle açıklar: "İlk yıllarında bir din olarak henüz şöyle böyle teşekkül etmiş olan ve o zamandan beri garip bir alın yazısı ile durmadan yeni bir kuvvet ve kararlılık derecesi kazanan İslam, Avrupa biliminin etkisi ile yok olacak ve tarih bu muazzam olayın sebeplerinin ortaya çıkmaya başladığı yüzyıl olarak bizim asrımızı gösterecektir. Doğu memleketlerinde gençlik Avrupa bilimini almak üzere Batı okullarına gelmekte, bu bilimin tabii ve ayrılmaz neticesi olan şeyi, rasyonel metodu, tecrübe zihniyetini, gerçeklik duygusunu, her türlü tenkit dışında tasarladıkları besbelli olan din masallarına inanmanın imkânsızlığını beraberinde alıp götürecektir. Şüphe yok ki şimdi İslam âleminde yanlış zannedilen bu fikirler, modern metotlarla ülfet peyda eden zekâlarda Kuran'dan daha fazla kuvvet bulmakta gecikmeyecektir."[89]

Zaman Renan'ı bu söylemiş olduğu konularda haklı çıkarmış gözükmektedir. Tüm dünyada ve Türkiye'de belli dönemlerde Pozitivizmin ve Materyalizmin etkisiyle din afyon olarak algılanmış, insanlar dinden soğutulmuştur. İnanan insanlarda bu inançlarını bir aşağılık kompleksinden dolayı gizlemek durumunda kalmışlardır. Çünkü inanmak geri kalmışlık, bilimden ve teknolojiden uzak kalmanın bir karşılığı olarak algılanır olmuştur.

XIX. yy. özellikle Batı'da bilim ve teknolojinin ilerlemesi ve felsefenin hayatın içine girmesiyle din insanlığın önünde, onun ilerlemesi ve gelişmesi için bir engel olarak görülmüştür.

[89] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 29.

Pozitivizm, özellikle XVII. yy.'da Bacon ve Descartes'in düşünceleri, bunun yanında Galile gibi bilim adamlarının yeni icat ve keşifleriyle insan aklına olan güvenin artması, ilahiyatçı ve metafizik düşüncenin bertaraf edilmesiyle dünyaya yayılmaya başlamıştır.

Comte, bu tür düşünceleri çok iyi analiz ettikten sonra Pozitivizmi sistemleştirmiştir. Bunda da Bacon ve Descartes'in düşüncelerinin önemi azımsanmayacak kadar çoktur. Bundan dolayı Comte kendisini Becon ve Descartes'in düşüncelerini tamamlayıcı olarak görmektedir. Ama şurası da unutulmamalıdır ki Descartes'te Allah inancı ve Hz. İsa'ya olan Peygamber inancı vardır. Comte ise Allah inancının yerine İnsanlık, Tanrı inancı olarak değerlendirilir. Comte, Peygamber olarak Hz. İsa'nın yerine kendisini peygamber olarak değerlendirmektedir. Bu da Comte'un içerisine düşmüş olduğu bir çelişkidir.

Auguste Comte kendisinin geliştirmiş olduğu Pozitivizmi bir din olarak kabul etmiştir. Bunun için de yazmış olduğu eserler içerisinde bu dinin kurallarının belirtilmiş olduğu "Pozitivizm İlmihali" adlı eseri vardır. Bu kitabında Pozitivizm dininin genel-geçer kurallarını yazmıştır. Comte, kurmuş olduğu dinin ismini de "İnsanlık Dini" olarak adlandırmıştır. Bu dinin inanç esaslarını ise bilimin yazacağı fikrini benimsemiştir.[90]

Comte, kendisinin kurmuş olduğu bu dinle birlikte, önceki dinlerin geçersiz hale geldiğini belirtir ve bu dinleri İnsanlık Dini'ne geçiş için birer hazırlık safhası olarak görmüştür.[91]

Önceki tüm dinleri reddeden Pozitivizmde dinsiz olunamayacağı vurgulanarak bunun gereği şöyle belirtilir: Gelenekleri koruyan dindir. Dirilerin ve ölülerin birliğini sadece anlaşılır değil aynı zamanda hissedilir kılan dindir. Din olmasaydı ruhi güç de olmayacaktı. Dinin varlığı, bağımsızlık gibi her toplumun zaruri şartıdır. Bütün ahlaki disiplin, bütün kural, bütün adalet onun kaybolmasıyla

[90] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 33-34.
[91] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 33.

silinir. Din toplumsal otoritenin tek temelidir. Kurulan bu yeni dinin kutsal formülü şöyledir: "İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme."[92]

Comte'un kurduğu bu dinin diğer dinlerden farkı, bu dinin ilahi bir kaynağının bulunmaması ve vaz edilen bütün kurallarının insan mahsulü olmasıdır. Tabi bizim literatürümüzde buna din denilmeyeceği açıktır. Pozitivizm, gerçek bir dinde bulunan metafizik değerlere inanmayı gericilik olarak değerlendirir. Bunu şu ifadelerde net olarak görmekteyiz:

"Bugün sadece iki grup vardır. Biri karmakarışık biçimde Allah'ın başkanlık ettiği gerici ve anarşik kamp; diğeri sistemli olarak insanlığa sunulmuş olan düzenli ve ilerici kamp. Bundan böyle eşit olarak ilahiyat ilkesine bağlı olan gericilik ve anarşi arasında iki nesilden beri Batı'yı kararsızlık içine atan öldürücü krizden doğmuş insanlığın kesin hükümdarlığını Allah'ın geçici hükümdarlığıyla değiştirmek lazımdır."[93]

Pozitivistlere göre Allah'ın varlığı, duyu organlarına sahne olmadığından dolayı, ispat edilmesi mümkün değildir. Burada Pozitivizmin temsilcilerinden Durkheim'in Allah ile ilgili fikirlerini vermekte fayda görüyoruz.

Durkheim'e göre Allah, cemiyetin sembolize edilmiş bir şeklidir. Totem fikri her dinde bulunur. Bugünkü bilimsel düşüncenin başlangıcı dinsel düşüncedir, birincisi ikincisinden doğmuştur. Gerek dinin gerekse ilmin uğraştığı konular, eşyayı birbirine bağlamak, aralarında münasebetler bulmak, tasnif etmek ve bir intizam altına almaktır. İlim bu hareketlerinde tenkit fikrini kullanırken din bunu bilmez. Düşünüre göre ilmi düşünce dini düşüncenin daha mükemmel şeklinden başka bir şey değildir. Bu nedenle ilmi düşünce görevini ifa etmekte daha sıhhatli bir hale geldikçe, dini düşünce bunun önünde silinip ortadan kalkar. Dinden doğmuş olan ilim, zekâ ve bilgiye ait olan bütün vazifelerde dinin yerine geçer.[94]

Pozitivizm kendisini tam bir din olarak lanse eder. Bundan dolayı Comte, bir dinde bulunması gereken tüm ana ilkeleri Pozitivizme uyarlamışlardır. Tüm dinlerde

[92] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 33.
[93] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 35.
[94] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 159.
[94] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 36.

bulunan melek anlayışı Pozitivizmde de yer alır. Buna göre melekler anne, karı ve kız evlat olarak gösterilir. Aslında Comte'un burada kendi kurduğu İnsanlık Dini için oluşturmuş olduğu temel kavramları, diğer dinlerden etkilenerek ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.[95]

Comte'a göre dua çok önemli ve hayatın idealidir. Dua olarak kabul edilen fiiller ise sevmek, düşünmek ve faaliyette bulunmaktır.[96] Şiir, ilimle meşgul olmak ve sanat, ibadetin olmazsa olmazlarıdır.[97]

Comte, diğer dinlerden etkilendiğini, özellikle de Katolik'ten alıntı yaptığını bizzat kendisi ifade etmekten çekinmemektedir. Burada Comte'un bu ifadelerini de vermekte fayda görmekteyiz.

"Müspet iman, hâkimiyetini tesis edince umumi esaslara hakiki müminlerce evvelden istisnas (alışma) peyda edilmiş olacak, bu muhtelif ameli kaideleri daha tafsilatla göstermek üzere Katoliklerinkine benzer yeni bir ilmihal tertibi zamanı gelmiş olacaktır."[98]

Her dinde olduğu gibi Pozitivizmde de, bir dinde bulunması gereken ameli kısımlar belirtilmiştir.

Pozitivizmin ameli kısmını meydana getiren ibadetler şöyle sınıflandırılır: İlk defa büyük varlığa veya onun en iyi şahıslaştırılmasını ilgilendirişine göre, kamusal ve özel olarak ikiye ayrılır. İkinci olarak özel ibadet, şahsi ve ailevi diye bölümlenir. Şimdi ibadet hakkındaki bölümleri görelim: Şahsi ibadet kadına (zevce, anne ve kız çocuğu) tapınma, ailevi ibadet dokuz kutsama ile teşekkül eder. Kamusal tapınışın konusu ise büyük varlıktır. Bu ibadetlerde yapılacak dualar hayatın ideali olarak kabul edilir. Pozitivistlere göre, dua etmek aynı zamanda sevmek, düşünmek ve faaliyette bulunmaktır. Şiirle ilim nassın, sanat da erkânın olduğu gibi ibadetin

[95] Auguste Comte, Pozitivizm İlmihali, Peyami Erman (Çev.), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986, s. 61.
[96] Comte, **a.g.e.,** s. 65.
[97] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 36.
[98] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 36.

ruhunu teşkil eder. Hususi olduğu kadar umumi de olan dua Pozitivizmde hakiki bir sanat eseri olmaktadır.[99]

Comte'un kurmuş olduğu bu dinin peygamberi kendisi, kadınlar melekleri, insanlık ise bu dinin Tanrısıdır.

Comte, böyle bir din kurmakla bizzat kendisiyle çelişmektedir. Hem manevi olan her şeyi reddedeceksiniz hem de maneviyata dayalı bir din kuracaksınız. Bu tam anlamıyla Comte'un içine düştüğü bir çelişkidir. Bunun yanında kurmuş olduğu bu İnsanlık dininin prensiplerini de kabul etmediğiniz ilahi bir din olan Hristiyanlık'tan esinlenerek, O'nu dayanak göstererek almaya çalışacaksınız. Bu Pozitivizmin içine düştüğü ayrı bir çelişki olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak Pozitivizmde bir ilahi varlık düşüncesi yoktur. Metafiziğe tamamen kapalı bir yapı söz konusudur. Aklın ve duyu organlarının egemenliği söz konusudur. Akıl ile izah edilemeyen hiçbir olay yoktur. Eğer akıl ile izah edilemiyor ise o şey yoktur. Duyu ve algı ötesi hiçbir varlığın varlığı kabul edilmemektedir. Pozitivizm, toplumun içerisinde geçerli olabilecek bir kısım kurallar koyarak, kendisini bir din olarak göstermektedir ve bu dinin ilmihal kitabı da Comte tarafından kaleme alınmıştır. Pozitivizmde de insanın yaratılışı konusunda Darwin'in "Tekâmul Nazariyesi" benimsenmiştir. Materyalizmde olduğu gibi Pozitivizmde de determinist ve darwinist bir anlayış söz konusudur.

1.1.3. Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve Etkileri

Pozitivizmin Türkiye'ye girişi direk felsefî bir kanal ile olmayıp, Materyalizmde olduğu gibi Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Osmanlı Devleti'nde açılan ve yabancı hocaların eğitim verdiği yabancı okullar, pozitivist düşünürlerin eserlerinden yapılan çeviriler ve bunların gazete-dergilerde neşredilmesiyle olmuştur. Bu düşüncelerin yayılmasında gazete ve dergiler kadar aydınlar tarafından açılan derneklerin de büyük bir payı vardır.[100]

[99] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 37.
[100] Bkz. Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 201.

Pozitivizmin yayılmasına ve halk kitlelerine ulaşmasına vesile dergi ve gazeteler şunlardır. Şinasi tarafından çıkarılan Tasvir-i Efkâr gazetesi, Namık Kemal tarafından çıkarılan Hürriyet ve İbret gazeteleri ve Meşveret Gazetesi. Meşveret Gazetesini çıkartan Ahmet Rıza (1859-1930), Pozitivizmin kurucusu olarak kabul edilen Aguste Comte'un öğrencisidir. Ahmet İhsan tarafından yayına sürülen "Servet-i Fünun" yayını, burada yazılar kaleme alan yazarların etkisiyle bir Pozitivizm yayını haline gelmiştir. Rıza Tevfik, Mehmet Cavit ve Ahmet Şuayp tarafından çıkarılan "Ulum-u İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası". Bu mecmuanın kurucularından olan Ahmet Şuayb (1876-1910), Pozitivizmin bütün prensiplerini benimsemiş bir düşünürdür. Ahmet Şuayb'ın kaleme aldığı "Hayat ve Kitaplar" adlı eseri, Türkiye'de Pozitivizm ile alakalı kaleme alınan ilk kitaptır. Bu dönemde etkili olan ve Batılı düşünceleri Türk toplumuna aktaran önemli bir düşünür de Ziya Gökalp (1876-1924)'tir. Ziya Gökalp'a göre Türk milletinin sahip olduğu eskiye ait bütün değerlerin yerine Avrupai tarzda yeni değerlerin oluşturulması gerektiği düşüncesi hâkim idi.[101]

Pozitivizm ile alakalı herhangi bir kitap direk tercüme edilmemiş olabilir ama Pozitivizmin etkisiyle ortaya çıkan realizm ve natüralizm gibi edebi akımların temsilcilerinden çok sayıda tercümeler yapılmıştır. Bunlar arasında Fênelon, Fontenelle, Voltaire, Montesquieu, J.J. Rousseau ve Emîle Zola gibi düşünürler sayılabilir.[102]

Pozitivizmin, "Yeni Osmanlılar Cemiyeti (Jön Türkler)" ile İttihat ve Terakki Cemiyetleri[103] gibi cemiyetler ve bu cemiyetlerin mensupları tarafından çıkarılan yayın organları tarafından Türkiye'ye girmiş ve geniş halk kitlelerine ulaşmıştır

1.2. TEKÂMÜL NAZARİYESİ

1.2.1. Tekâmül

İnsanların zihinlerini meşgul eden en temel sorulardan bir tanesi insanların, hayvanların ve bitkilerin nasıl var olduğu, yeryüzünde hayatın nasıl başladığı

[101] Özervarlı, **a.g.e.,** s. 36.
[102] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 201-207.
[103] Korlaelçi, **a.g.e.,** s. 205-209.

sorusudur. Her asırda bilim insanları bu soru üzerinde çok ciddi kafa yormuş, değişik düşünceler insanların kafalarında oluşmuş ve çok ciddi tartışmalar yaşanmıştır.

Bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle bu sorunun kısmen çözüldüğünü düşünenler olduğu gibi, bilimin yetersiz kaldığı veya açıklayamadığı durumlarda da bilim insanları bu sorunun cevabını hayal gücüyle bulmaya çalışmışlardır.

Günümüzde, kâinatın ezeli olmadığı ve bir başlangıcının olduğu tüm bilim insanlarının üzerinde ittifak ettikleri bir hakikattir. İşte bu başlangıcın nasıl ve ne zaman olduğu konusu, hala bilim insanlarının üzerinde çalıştıkları bir konudur.

İzmirli İsmail Hakkı'ya göre, mahlûkatın yoktan yaratılmayıp daha evvelce mevcut olan bir suretten meydana gelmesi yani bir asıldan inşikak etmiş olup bilahare istihale (metamorphose) etmesi keyfiyetine tekâmül usulü denir. Tekâmül nazariyesi veya istihale usulü, aslında Darwin (1809-1882) tarafından ilk defa ortaya atılmış bir fikir değildir. Çok eski zamanlardan bu yana bu düşünce varlığını devam ettirmiştir. Yunan hâkimlerinden Anaksimandr, Darwin'e isnat edilen tekâmül nazariyesini kabataslak çizmiş ve hatta bu görüşe göre bütün hayvanlar yavaş yavaş bir değişim ile meydana gelirken, insan ise hepsinden sonra meydana gelmektedir.[104] Dolayısı ile bu nazariye, her ne kadar Darwin'in adı ile anılsa bile tamamen O'na mal etmenin doğru olmadığı kanaatindeyiz.

XIX. yy. başlarına kadar biyoloji biliminde genel geçer olan görüş tüm bitki ve hayvanların bir yaratıcı tarafından yaratıldıkları ve zamanla da hiçbir değişime uğramadıkları cihetinde idi. Yeryüzündeki tüm biyologlar ve zoologlar tarafından kabul olunan bu düşünceye ilk itiraz Fransız bilim adamları Comte de Buffon (1707-1788) ve Lamarck (1744-1829)'tan gelmiştir. Onlara göre günümüzde yaşayan bitki ve hayvan türlerinin, nesilleri tükenen kalıntıların bir devamıdır. Tüm canlılar, çevre koşullarına göre özelliklerini geliştiriyorlar ve bu kendilerinden sonraki nesillere de böyle intikal etmiş oluyordu. Kullanılmayan organlar veya ihtiyaç duyulmayan özellikler ise zamanla köreliyordu. Buna, zürafalar ve ördekleri örnek olarak

[104] Celaleddin İzmirli (hzl. İbrahim Hilmi Çığıraçan), **İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi,** Hilmi Kitapevi, İstanbul 1949, s. 10.

göstermişlerdir. Zürafalar, yüksek olan ağaçlara uzanmaları neticesinde zamanla boyunları uzamış, ördeklerin ise yüze yüze ayaklarının arasında ağlar oluşmuştur.[105]

Lamarck, canlılara içkin olan ve onları kompleksliğe götüren bir eğilim olduğunu ve bunun, Yaratıcının canlılara bahşettiği bir unsur olduğunu söylemiştir.[106] Görüldüğü gibi, sistematik bir şekilde Tekâmül Teorisi'ni ilk ortaya koyan kişi olarak gösterilen Lamarck, Tanrı'nın varlığını da kabul eden bir tekâmül görüşünü savunmuştur. Bu da tekâmül teorisinin mutlak olarak ateist bir görüş olduğu iddiasının yanlışlığını gösteren önemli bir durumdur. Lamarck'a göre, en basit canlılar 'kendiliğinden türeme' yoluyla oluşuyordu ve daha sonra en karmaşık canlılar baştaki bu 'kendiliğinden türeyen' canlılardan evrimleşiyordu. İnsan, canlılar âleminde mükemmelliği temsil ettiği için, canlılar insana yaklaştıkları ölçüde mükemmeldi. İnsan tekâmülün en son ürünüydü ve maymundan evrimleşmişti.[107]

Böylelikle Lamarck, Darwin'den önce insanın maymundan evrimleştiğini açıkça söylemiştir. Descartes ve Buffon gibi düşünürler, insan ile hayvanların birbirlerinden uzak canlılar olduklarını ifade etmelerine karşı Lamarck, insan ile hayvanı evrimsel bir şemada birleştirmiştir. Lamarck'ın bu teorisine bir başka Fransız bilim insanı olan Georges Cuvier (1769-1832) karşı çıkmıştır.[108]

Ona göre, hiçbir canlı aradan geçen bunca zaman dilimine rağmen herhangi bir değişime uğramamıştır. Cuvier, dünya üzerinde meydana gelen bir kısım büyük felaketler sebebiyle bazı türler yok olmuş ve onların yerine yeni türler yaratılmıştır.[109]

Felaketler teorisi olarak bilinen Cuvier'in bu teorisi tenkit edilmiş ve yeryüzünde bütün dünyayı kapsayan genel bir felaketin meydana gelmediği ifade edilmiştir.[110]

---

[105] H. Mustafa Genç, **Yaratılış ve Evrim Teorileri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1983, s. 73 -74.
[106] Jean Baptiste Lamarck, **The Zoological Philosophy,** The MacMillan Company, London 1914, s. 60.
[107] Caner Taslaman, **Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı,** İstanbul Yayınevi, İstanbul 2007, s. 83.
[108] Taslaman, **a.g.e.,** s. 82.
[109] Taslaman, **a.g.e.,** s. 82.
[110] Taslaman, **a.g.e.,** s. 82.

Darwinizm'e adını veren Darwin, bir tıp okulundan 2. sınıftan ayrılmış ve bir papaz okulundan mezun olmuştur. Ama Darwin'e papazlık yapmak cazip gelmediğinden bunun yerine o Güney Amerika ve Pasifik Adaları'na doğru beş yıl süren bir seyahate çıkmış ve buralarda canlı türlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Daha sonraları bu seyahatini kitap haline getirip yayınlamıştır. Bundan sonra jeoloji ve biyoloji bilimlerine merak sarıp, canlıların nasıl meydana geldiklerini kendi gözlemlerini yazmış ve bazı bilim adamlarından esinlenerek kendi fikirlerini oluşturmaya başlamıştır.[111]

1.2.2. Tekâmül (Evrim) Teorileri

Tekâmül, yavaş yavaş ve tedricen meydana gelen değişmeye verilen bir isimdir. Darwinizm, Charles Darwin'in ismine nispetle teşkil olunmuş akımın ismidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi tekâmül teorisinde Lamarck'ın kayda değer etkisi vardır.[112]

Darwinizm'den sonra kalıtım düzeneğinin Gregor Mendel (1822-1884) tarafından 1856'da bulunmasının ardından bu buluşun öneminin yirminci yüzyılın başında Hollandalı biyolog ve genetikçi Hugo de Vries (1848-1935) tarafından anlaşılıp anlatılmasının ürünü olan Yeni Darwincilik akımı ortaya çıkmıştır. Vries, canlılarda kalıtsal özelliklerin hücre çekirdeklerindeki kromozomlarla aktarıldığını, tekâmülün düzeneğinin ise bu genlerde görülen "mutasyon" dediği farklılaşmalarla işlediğini ortaya koymuştur.[113]

Burada Darwinizmin düşüncelerini maddeler halinde ifade etmek faydalı olacaktır.

1. Hayat, tamamen tesadüf eseri meydana gelmiştir. Darwinizm, yeryüzünde bulunan milyonlarca tür canlının mükemmel bir şekilde tek hücreli bir amipten, bir yaratıcı olmadan, gayesiz olarak ve tamamen tesadüf eseri olarak meydana geldiğini belirtmektedir. Onlar, ilk canlı hücrenin de cansız maddeden meydana geldiğini ileri

---

[111] Patrick Trot, **Darwin ve Darwincilik,** İsmail Yerguz (Çev.), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2007, s.8.
[112] Denis Buican, **Darwin ve Darwinizm,** İbrahim Yakupoğlu (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s.28.
[113] Adam Şenel, **İnsan ve Evrim Gerçeği,** Maki Basın Yayın, Ankara 2003, s. 22.

sürmüşlerdir. Darwin, "elinizdeki eserin ilk baskısı yayınlandığı zaman, birçokları gibi ben de "yaratıcı gücün sürekli eylemi" gibi deyimlerle öylesine aldatılmıştım ki, Prof. Owen'ın da türlerin değişmezliğine kesinlikle inanan eski varlık bilimcilerinden (paleontologist) olduğunu düşünmüştüm; ama kötü bir şekilde yanıldığım ortaya çıktı" der.[114]

Hayvan ve bitki çeşitleri, zamanla şekilleri değişe değişe nihayet bugünkü şekillerini almışlardır. Canlıların çevrelerindeki dış etkenler ve bazen de iç etkenler, canlılar üzerinde etkili olur ve bu etkiler canlılarda bir kısım değişimler meydana getirir.[115]

2. Türlerin kökenine gelince; organik varlıkların karşılıklı akrabalıklarını, onların embriyolojik yakınlıklarını, coğrafi yayılmalarını, jeolojik ardışımlarını ve bu türlü olguları enine boyuna düşünen bir doğa bilgininin, türlerin başlı başlarına yaratılmış olmadığı, tersine çeşitler gibi onların da başka türlerden türemiş olduğu sonucuna varmak zorundadır.[116]

Canlılar arasındaki benzerlikler de evrim teorisi için mesnet teşkil etmiştir. İnsan eli, yarasa kanadı, baykuş kanadı veya semender ayağı iskeletlerinin birbirlerine çok benzemeleri, fil ve zürafaların boyunlarında aynı sayıda omur bulunması da Darwin'i bu düşüncelere sevk etmiştir.[117]

3. Bugün, mevcut hayvan çeşitleri daha önceleri dünyada yaşayan, nesilleri tükenen hayvan ve bitkilerin akrabalarıdırlar.[118]

Darwin, türlerin değişmez olmadığına, tersine, aynı cinsten (genus) denilenlerin, tıpkı herhangi bir türün onaylanmış çeşitlerinin o türün soyları olması gibi, başka ve genellikle tükenmiş bir türün doğrudan doğruya soyları olduğuna inanmaktadır.[119]

---

[114] Charles Darwin, **Türlerin Kökeni,** Öner ÜNALAN (Çev.), Sol Yayınları, 1970, s. 14.
[115] Darwin, **a.g.e.,** s. 18-20.
[116] Darwin, **a.g.e.,** s. 20.
[117] Ali Gürbüz, **Darwin ve Tekâmül Nazariyesi,** Çiçek Neşriyat, İstanbul 1980, s. 47.
[118] Darwin, **a.g.e.,** s. 22.
[119] Darwin, **a.g.e.,** s. 23.

4. Darwinistlerin en çok dillendirdikleri ve savundukları argüman, tabii seleksiyon kanunudur. Tabii seleksiyon: Yaşamak için mücadele etmek gerekmektedir. Bu bir tabiat kanunudur. Tüm canlılar yaşamak için büyük bir mücadele içerisindedirler. Bu mücadelede çevre şartlarına çok iyi uyum sağlayanlar güçlenmekte ve yaşamlarını devam ettirmekte, zayıf kalanlar ise yok olmaya mahkûm olmaktadırlar. Yaşayabilenler sayı olarak artmakta ve zamanla da vücutlarında bir takım değişiklikler meydana gelmektedir. Bu mücadele iki yırtıcı hayvan arasında vuku bulduğu gibi, çölde tek başına yaşayan bitkiler için de geçerlidir.[120]

5. İzmirli'ye göre Darwin'in, hayat mücadelesinde sadece güçlü olanın yaşam hakkına sahip olduğu düşüncesi, İngiliz sömürgeciliğinin dayanak noktasını oluşturmuştur.[121]

6. İnsanın vücut yapısı göz önüne alındığında zamanla değişime uğramış bir varlık olduğu görülmektedir. İnsanın atası hayvandır. İnsan memeli hayvanlar grubundadır ve maymunlarla aynı aileden sayılır. İnsan, milyonlarca yıl içerisinde tekâmül ederek bugünkü hale gelmiştir. Maymunların ise insanlara ayak uyduramayarak şu anki hallerinde kaldıklarını iddia etmişlerdir. İnsanı maymundan ayıran fark, dik yürümesi ve kıllarının artık olmayışıdır.[122]

Jeolojik araştırmalar neticesinde toprak tabakalarının altından çok farklı hayvan ve bitki fosilleri çıkmaktadır. Bu fosillerin, hangi yıllara ait oldukları çeşitli metotlar ile tespit edilebilmektedir. Bulunan fosiller üzerinde, araştırmalar yapılarak bu fosillerin hangi yıllara ait oldukları konusunda çeşitli fikirler beyan edilmiştir. Bu fosillerden hareket ederek, 70 milyon seneden beri hayvanlar ve bitkiler şekil değiştire değiştire bugünkü duruma geldikleri ve insanın ise bu tekâmülün son halkası olduğu ifade edilmiştir.

Darwinistlere göre ilk at EOHİPPUS, Tertiaer Çağ'ında bir tilki büyüklüğünde idi. Ön ayaklarında 4, arka ayaklarında ise 3 tırnak vardı. Bu at 60

---

[120] Gürbüz, **a.g.e.,** s. 47.
[121] İsmail Hakkı İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** Diyanet İşleri Başkanları Yayınları, Ankara 1973, s. 64.
[122] Ali Gürbüz, **Darwin ve Tekâmül Nazariyesi**, Çiçek Neşriyat, İstanbul 1980, s. 25.

milyon sene içinde çeşitli şekiller değiştirerek yani tekâmül ederek bugünkü tek tırnaklı halini almıştır.[123]

Yapılan zoolojik araştırmalar neticesinde ele geçen fosiller bu görüş doğrultusunda değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1912'de Britanyalı bir arkeolog olan Charles Dawson (1864-1916), bulduğu kemikleri British Museum'a getirir. Müzede çalışan bir eleman ile birlikte bu kemikler üzerinde oynamalar yaparak bu kemikleri insan şekline sokmaya çalışır. Neticede Piltdown adamı olarak adlandırılan bir iskelet meydana getiriler. Bu iskelet üzerinden de seminerler, konferanslar düzenlerler. Bu seminerler neticesinde olay o kadar ileri seviyeye ulaşır ki, Darwin teorisi ispatlanmışçasına, bilimsel tebliğler yayınlanır ve bunun neticesinde antropoloji ve biyoloji kitapları değiştirilir. Çünkü Darwinist profesörler iskeleti 500.000 yıl önce yaşamış maymunla insan arası bir canlıya ait sayıyorlardı.[124] Maalesef bilim tarihine geçmiş olan bu nazariyenin en güçlü dayanak noktası, bir bilimsel sahtekârlık üzerine bina edilmiştir.

Yine Darwinistler dış tesirlerden dolayı canlılar üzerinde değişiklik meydana gelmesine sebep olan "mutasyon"ları evrim teorisine delil olarak ileri sürüyorlardı. Zira bu yolla daha farklı bir köpek türü, ya da başka başka renklerde çiçekler elde etmek mümkün oluyordu.

XX. yy. batılı bilim adamları ise evrim teorisinin, bilim adamları tarafından belirlenen kriterleri taşımadığını itiraf etmişlerdir. Bu bilim adamlarından olan Theodosius Dobzhansky (1900-1975), evrimle oluşmuş bir canlının tekrar edilemez ve geriye döndürülemez olduğunu belirtir ve bu geri dönüşümü gerçekleştirmenin omurgalı bir canlıyı, balığa dönüştürmek kadar imkânsız olduğunu belirtmiştir.[125]

Özet olarak tekâmül, kainatı, ihtiva ettiği kanunlarla her şeyi, daha yüksek seviyelerdeki düzenli yapılara dönüştürebilen kendi kendine yeterli bir sistem olarak kabul edilmektedir. Atomun parçacıkları elementlere, elementler kompleks kimyevi bileşiklere, bunlar da basit canlı sistemlere, basit canlı formları da kompleks canlıya

[123] Gürbüz, **a.g.e.,** s. 25-26.
[124] Haluk Nurbaki, **Tek Nur**, Damla Yayınevi, İstanbul 1985, s. 44.
[125] Jeremy Rıfkın, **Darwin'in Çöküşü,** Ali Köse (Çev.), Ufuk Kitapları Yayınları, İstanbul 2001, s. 89.

ve kompleks hayvan organizması da insana evrimleşir. Yani tekâmül: Tabii bir olaydır. Kendi kendine hükmedici bir özelliği vardır. Her hangi bir gayeye matuf olarak gerçekleşme gibi bir özelliği yoktur, gayesizdir, yönlendirici ve dönüşümsüzdür. Bütün kainatı kapsayacak şekilde yani tüm canlılar üzerinde geçerli ve devamiyeti olan bir teoridir.[126]

1.2.3. İslam Âleminde Tekâmül Teorisi

Müslüman âlimler gerçekte evrenin yaratıcısı olarak Allah'ı kabul etmişlerdir. Ancak "yaratılış" hadisesini tekamüle benzer bir şekilde açıklamışlardır. Tabi bu düşüncenin oluşmasında, Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerin farklı şekillerde yorumlanmasının etkisi görülmektedir. Müslüman âlimler, canlı hayatının Darwin gibi tesadüflerle değil, bilinçli olarak ve özel tasarlanarak oluştuğunu ileri sürerler. Dolayısıyla onların bu düşüncelerini evrim teorisi olarak adlandırmanın doğru olmadığı kanaatindeyiz.

İsmail Hakkı İzmirli evrim teorisine eleştirilerini getirirken, İslam âleminden de düşünürlerin bu teoriyi kısmen kabul ettiklerini belirtmektedir. Bundan dolayı İslam âleminden bu teoriyi destekleyen düşünürleri ve fikirlerini de belirmekte fayda görmekteyiz.

Tekâmül kavramı, âlimler tarafından farklı kavramlarla ifade edilmiştir. Şimdi hem bu farklı kullanımları hem de İslam âlimlerinin bu konudaki değerlendirmelerini inceleyelim.

Müslüman bilginler, "mesh" (mutasyon) terimini insanın maymuna dönüşmesi olarak tanımlamaktadırlar. Bu durumda mesh bugünkü bilimsel ifadeyle metamorfoza (ani şekil değişikliği) veya mutasyona uğraması anlamına gelmektedir.[127]

Müslüman alimlerden olan Câhız (776-869 m.)'a göre mesh kelimesi, "evrim" anlamını da taşımaktadır. Mutasyona (mesh) uğramış varlıklar hakkında insanlar arasında çeşitli görüşler vardır. Bazıları onların üremediğini söylerler.

[126] Morris Henry, **Yaratılış Modeli,** Adem Tatlı (Çev.), Ankara 1985, s, 20-21.
[127] Mehmed Bayrakdar, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi,** Kitabiyat Yayınları, İstanbul 2001, s.163.

Sadece insanlara ders vermek, onları uyarmak için uzun yaşarlar ve Allah'ın varlığına şehâdet ederler. Bazı insanlar ise onların ürediklerini söylerler hatta kelerlere, kedibalıklarına, yabani tavşanlara, köpeklere ve diğer benzer hayvanlara mutasyona uğrayarak benzer hayvan karakteri sergilemiş olan insanların devamı olarak bakarlar. Bazıları ise şöyle der: Bazı bölgelerde hava öyle kirlenir ki toprak ve su da kirlenir, Afrikalılarda, Slavlarda ve Ye'cûc Me'cûc toplumlarında olduğu gibi halkı etkiler. Aynı şekilde bedevi Arapların başlarındaki bitler saçlarının rengine bürünmüştür. Magribîler ve Nebatîlere benzeyen insanlar, kirli hava, pis su ve kötü topraktan etkilenmiş olabilirler. Cehaletten kendi memleketlerinde kalmışlardır. Uzun süre çevreleri saçlarını daha da siyahlaştırmış, kuyruklarını daha uzatmış, yüzlerini daha çok maymun yüzü yapmıştır. Fakat onlar insanların domuza dönüştükleri yerin aynı olduğunu söylerler; biz bundan emin değiliz. Ancak aksini gösterecek kanıtlara da sahip değiliz. Bu mutasyonlar bir defasında kuzey rüzgârının, diğerinde ise güney rüzgârının etkisiyle olmuş olabilir; aynı zamanda da olabilecekleri gibi farklı zamanlarda da olabilir. İşte mutasyon bu şartlar altında olmuş ise biz tekâmülü inkâr etmiyoruz. Çünkü doğa yasaları tekâmülle uyum göstermektedir. Bu bizim görüşlerimizin aksine bir durum teşkil etmez.[128]

Burada Câhız, bu şartlardaki mutasyonu kabul etmiş ve mutasyonu tekâmül kavramı yerine kullanmıştır. Ama mutasyonun, tekâmülü karşıladığını söylememiz mümkün değildir. Mutasyon tekamülün sadece bir bölümünü teşkil edebilir.

İhvân-ı Safâ'nın hicri dördüncü asrın ortalarında, gizli olarak Basra'da zuhur ettiği söylenmektedir.[129] İzmirli İsmail Hakkı'ya göre en evvel bir ilmî üslup ile tekâmül ve istihale hakkında söz söyleyen Amerikalı müsteşrik New York profesörlerinden John William Draper (1811-1882), İhvân-ı Safâ'nın (İslam feylesoflarının Basra'da kendi aralarında yaptıkları İhvân-ı Safâ namındaki cemiyetin) risalelerini mütalaada tekâmül teorisine rast gelmiş ve demiştir ki: "Bazı yüksek ve derin ilmi mütalaalar vardır ki Avrupa ve Amerika'lıların tabiatlarına sunuh etmiş zan olunurken İslam eserlerinde görülerek taaccüp olunur. İşte tekâmül teorisi de bu cümledendir. Canlı mahlûkatın tedrici bir surette meydana geldikleri

[128] Yusuf Altunbaş, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi", (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Ünv. Sos. Bil. Enst. 2006), s. 27.
[129] Celaleddin İzmirli, **a.g.e.,** s. 10.

asrımız keşiflerinden zan olunurken, bunların İslam dershanelerinden tedris olunduklarını görüyoruz.[130] Bundan dolayı İzmirli İsmail Hakkı'ya göre Darwinizm fikrini ilk ortaya atan, Müslüman âlimler olmuştur.

İhvan-ı Safâ tekâmül teorisini kendi risalelerinde zikrediyor. Burada Darwin'in Tabii seleksiyona mukabil (inayeti rabbaniye, hikmeti ilahiye) kaydını koyuyorlar. İhvan-ı Safâ, Darwin gibi metamorfozi yalnız canlı cisimlere hasretmez, maddi cisimlere de teşmil ederler; kâinatın elemanları arasında tertip gözeterek insanı dört elemanın bir cüzlerinden meydana geldiğini söyler. Madenden başlayarak sırasıyla nebatı, hayvanı geçip insan mertebesine kadar bir silsile vazeder. Böylece maden toprağa, toprak nebata, nebat hayvana, hayvan insana ve nihayet melaikeye ittisal kesbediyor derler. Şu halde ilk mevcudu cismani madendir. Nebatattan hayvana en yakın hurma ağacıdır zira telkih vaki olmadıkça meyve vermez. Madene ve toprağa en yakın olan da mantardır ki bunun yaprakları ve meyvesi yoktur. Bu itibarla bunlar bir cihetten nebata bir cihetten madene benzer derler. İnsan mertebesine en yakın hayvanlar ise bir nevi olamaz; çünkü insan fazilet menbaı olmakla hayvanın insan mertebesine yaklaşması söz konusu olamaz. Buna binaen müteaddit ve mütenevvi hayvanlar insan mertebesine yakın olabilir, nitekim anatomik teşekkülatı itibariyle maymun insana yakındır. Maymundan insanların ef'alini andırır fiiller sadır olur, at ahlakı, kuşlardan güvercin ve papağan zekâlarıyla, bal arısı sanatı itibariyle insana en yakın hayvanlardır.[131]

İhvan-ı Safâ'dan başka Onların asrına yetişen Ebu Ali Miskeveyh (950-1030 m.)' de de tekâmül düşüncesine benzer düşünceler görmekteyiz. İhvan-ı Safa ahlak ve zeka durumuna bakarak at, papağan, güvercin ve bal arısını insana yaklaştırdıkları halde İbn. Miskeveyh, hayvanların son mertebesinde doğrudan doğruya maymunu göstermiştir. Dolayısıyla İbn Miskeveyh'in düşüncesi günümüz tekâmül nazariyesine daha uygun gözükmektedir.[132]

İslam âlimlerinden Muhammed el-Kâzvînî (1202-1283 m.)' de Acaibu'l-Mahlûkat adlı eserinde ilk mertebeyi maden, son mertebeyi melek gösteriyor.

[130] Celaleddin İzmirli, **a.g.e.,** s. 10-11.
[131] Celaleddin İzmirli, **a.g.e.,** s. 11-12.
[132] İsmail Hakkı İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** Diyanet İşleri Başkanları Yayınları, Ankara 1973, s.35-38.

Kâzvînî, maymundan bahsetmiyor ancak mertebeleri beyan etmekle yine istihale nazariyesinden ayrılmıyor.[133]

Yine İslam âlimlerinden Erzurumlu İbrahim Hakkı Efendi (1781-1868 m.) riyaziyat, tabiat, ilahiyattan bahseden meşhur Marifetname'sinde istihaleden bahsediyor. Madenden başlayarak nebat ve hayvan mertebelerini geçerek insan mertebesine çıkıyor ve bununla da iktifa etmeyerek hayvanatın nevileri ile insan mertebesi arasına nesnası ve maymunu koymuştur. Nesnas lügatte yaban adamı demektir.[134]

İbrahim Hakkı da özetle der ki: "Varın yok olması, yokun var olması mümkün değildir. Var daima var, yok daima yoktur. Fakat var, bir mertebeden diğer mertebeye, bir halden diğer hale geçebilir. Allah'ın emriyle felekler ve yıldızlar hareket edip dört unsur istihale ile birbirine karışmış, unsurların izdivacından önce madenler, ondan bitkiler, ondan hayvanlar vücuda gelmiş ve hayvan kemalini bulunca insan meydana gelmiştir. Madenlerle bitkiler arasında ara varlığı mercandır; bitkiler ile hayvanlar arasında ara varlığı hurmadır; hayvanlarla insanlar arasında ara varlığı maymundur. Zira cümle azası, kıl ve kuyruktan başka içi dışı insana benzer. Mevcut aracıların hikmeti şudur ki her biri kendi mertebesinin aşağısından en yükseğine vasıl olup varlıklar mertebesi bir düzenle sıralanıp insan mertebesinde son bulur. Gaye, devr-ü zamanın tetimmesi, cihanın özü olan insanın meydana gelmesidir."[135]

Burada gördüğümüz gibi İslam mütefekkirleri günümüz anlayışı ile sadece Batılıların buluşları arasında zannedilen tekâmül nazariyesine eserlerinde yer vermişlerdir. Bu âlimlerin tekâmül anlayışının Darwin'in savunduğu evrim düşüncesinden ayrı olduğunu da ifade etmekte fayda görmekteyiz.

Müslümanlara göre, tekâmülcü yaratılışın esas faktörü, Allah'tır. Kâinatı ve içindeki bütün türleri, tekâmülcü bir özellikle yaratan, Allah'tır. Buda Allah'ın bir âdeti subhânisi ve kanunudur.

---

[133] Celaleddin İzmirli, **a.g.e.,** s. 13.
[134] Celaleddin İzmirli, **a.g.e.,** s. 14.
[135] Süleyman Ateş**, Kur'an-ı Kerime Göre Evrim Teorisi,** Ankara Ünv. İlah. Fak. Der. Cilt:XX, 1972, s. 131.

Müslüman evrimcilerin bahsettikleri ve bizim ikinci dereceden faktörler diye adlandırdığımız fiziksel faktörler arasında, Darwinizmde bulunmayan şu faktörler bulunmaktadır: Gök cisimlerinin hareketlerinin ve bunların konjoksiyonlarının, türler ve medeniyetler üzerine etkisi; türler arasında, doğal sempati ve aşk faktörü… Evrimin şu fiziksel faktörleri ise Müslüman tekâmülcüler ile Lamarck ve Darwin'in ortaklaşa savundukları faktörlerdir. Çevre ve iklim faktörleri ve bunun neticesi olan çevreye uyum; hayatın idamesi için türler arasında kavga… Diğer taraftan, Lamarck ve Darwin'in ortaklaşa kabul ettiği, hem canlı türlerin genlerindeki özelliklerini devam ettirme hem de yeni çevrelere uyumlarıyla kaybettikleri veya kazandıkları yeni karakter ve uzuvların, sonraki nesillere geçmesi anlamındaki kalıtım faktörü, hiçbir Müslüman tekâmülünde yoktur.[136]

Evrimci yaratılış teorisi ile, Lamarck ve Darwin arasındaki farklı faktörler onların karakterlerini ortaya koyar. Evrimci yaratılış teorisi, esas faktör olarak Allah'ı kabul ettiğinden, teolojik olduğu halde Lamarck ve Darwin, evrimin bizzat tabiatın kendisinden kaynaklandığını kabul ettiği için materyalist ve mekanisttir. Gerçi Lamarck, Müslüman tekâmülcüler gibi, türlerde bir doğal yetkinleşme arzu ve kabiliyeti olduğunu kabul ederse de bunun, yine de türlerin kendi tabiatlarından kaynaklandığını savunur; Buffon gibi o da, evrimin, tabiatın bizzat kendi eseri olduğunda ısrar eder.[137]

1.3. MATERYALİZM

1.3.1. Materyalizme Genel Bir Bakış

Materyalizm, ontolojik olarak evrendeki asıl gerçekliğin madde olduğunu, canlı ya da cansız tüm nesne, olgu ve süreçleri maddeye veya maddesel etkileşime indirgeyen öğreti olarak tarif edilir.[138]

Âlemin var oluşunu sadece maddeyle izah eden, âlemde bir gaye görmeyen, âlemin üstünde etkin bir gücü, yaratıcı nedeni kabul etmeyen görüş ve düşüncelere genel anlamıyla Materyalizm denir. Bu felsefi düşünce, temel ilke olarak âlemdeki

[136] Bayrakdar, **a.g.e.,** s. 131.
[137] Bayrakdar, **a.g.e.,** s. 131.
[138] Cemal Yıldırım, **Çağdaş Felsefe Sözlüğü**, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s. 128.

üstün olan her şeyi, aşağı olanla izah eder. Buna göre de üstün olarak görülen bütün her şeyin temel ilkesi, hareketli ve âlemde belli bir yer işgal etmiş olan maddedir. Her şey maddenin tezahüründen ibarettir.[139]

İngilizcesi "materialism", Fransızcası "matérialisme" ve Almancası "materialismus" olan bu felsefî anlayışın dilimizdeki karşılığı maddecilik veya özdekçiliktir. Materyalizm, "ontolojide maddeyi değişmez, aktif ve dinamik bir ilke olarak kabul eden, ruh ve fikir gibi manevi cevherlerin bu maddenin bir tezahürü olduğunu iddia eden yahut bunları inkâr eden okullar"[140] olarak tanımlanmaktadır.

Materyalizme "Dehriye" adı da verilmiştir. Abdullatif Harputî'ye göre bu ismin verilme sebebi Kur'an-ı Kerimdeki "Ahireti inkâr eden kâfirler bir de şöyle dediler: Hayat, sadece bu dünyada yaşadığımız hayattan ibarettir. Ölürüz, yaşarız. Bizi yalınız zamanın akışı helak eder."[141] Ayetidir. Bu ayetten hareket ederek buradaki zamana nispetten dolayı yaratıcıyı inkâr edenlere "Dehriyyun" ismi verilmiştir.[142] Bununla beraber zamanın yaratılmamış olmasını savunduklarından ve zamanı ezelî olarak değerlendirdiklerinden dolayı "Dehriyyun"[143] adı verildiği belirtilmiştir.

Materyalizm, ancak görülen, duyulan, hissedilen, var olan şeyleri ele alan bir görüştür. Var olan her şey de hareket halindeki madde ile veya madde ve enerji ile açıklanabilir. Bütün niteliksel farklılıklar niceliksel farklılıklara indirgenebilir. Bunun için bilimin inceleyeceği biricik konu maddi nesnelerdir.[144]Bunun yanında, en geniş anlamıyla Materyalizm için var olanın, tamamıyla maddî olduğunu ya da en azından maddî olana bağlı olduğunu ileri süren felsefî bir meslek olduğu söylenebilir.[145]

---

[139] S. Hayri Bolay, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşlerin Mücadelesi,** Yağmur Yayınları, İstanbul 1967, s. 22.
[140] S. Hayri Bolay, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,** Akçağ Yayınları, Ankara 1999, s. 285.
[141] **Kur'an-ı Kerim,** Casiye, 45/24.
[142] Harputî, **a.g.e.,** s. 145.
[143] Hilmi Ziya Ülken, **İslam Felsefesi,** Ülken Yayınları, İstanbul 2004, s. 29.
[144] Akgün, **a.g.e.,** s. 16.
[145] Tom Bottomore, **Marksist Düşünce Sözlüğü,** Mete Tuncay (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 423.

Maddeciler, maddeyi hareketli ve âlemde belli bir yer işgal etmiş, ferdî şeyler gibi tasavvur ederler. Onlara göre insanın karşısına geçip kendi bilincine vardığı asıl gerçeklik maddedir. Bilinç, maddenin bir gölgesi ve yansımasıdır.[146]

Dehriyyun olarak adlandırdığımız filozoflar içerisinde en meşhur olanı İbn. Ravendî (827-911 m.)'dir. İbn Ravendî, Kur'an-ı Kerim'i yalanlamış, Hz. Peygamberi tenkit etmekle beraber bu müessesinin ve vahyin lüzumsuzluğuna da dikkat çekmiştir. Ona göre insanoğlu için tek rehber akıldır.[147]

Materyalizme göre, bütün zihinsel işlevler, zihinsel olaylar dâhil her şeyin sebebi maddedir. Zihin, kendisi de bir madde olan beynin bir ürünüdür. Materyalistler, ruhu ve işlevlerini, metafizik her hadiseyi inkâr ederler. Onlara göre doğaüstü hiçbir şey yoktur.

Materyalizmin tarihine baktığımız zaman, onun ortaya çıkışını, tarihin ilk çağlarına kadar gittiğini görmekteyiz. Bundan dolayı XIX. yy. Materyalizmine geçmeden önce Materyalizmin tarihine kısa bir göz atmakta fayda görmekteyiz.

1.3.2. Materyalizmin Tarihi Gelişimi

Materyalizmin tarihi İlk Çağ'a kadar dayanmaktadır.

İlk Çağ filozofları için en önemli görülen konu, her şeyin kökü olan temel ilkeyi bulmaktı. Bundan dolayı bazı filozoflar temel ilkenin "su" olduğunu ifade ederken, bazıları bunun "hava", bazıları da bu temel ilkenin "ateş" olduğunu ifade etmişlerdir. Materyalist olarak adlandırabileceğimiz ilk filozof ve düşünürler Leukippos (mö. V. yy.) ve öğrencisi Demokritos (mö. 460-360)'tur.[148]

Demokritos'a göre; var olan, meydana gelmemiştir, yok olmayacaktır, değişmezdir ve hep kendi kendisiyle aynı kalacaktır. Ama var olanın yanında bir de var olmayan yani boşluk ve uzay da vardır. Uzay yüzünden "var olan", kendileri artık bölünmeyen, görülemeyen kılıklara ayrılır. Bunlara da Demokritos "atom"

---

[146] Bolay, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,** s. 285.
[147] Macit Fahri, **İslam Felsefesi Tarihi,** Kasım Turhan (Çev.), Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998, s. 111.
[148] Akgün, **a.g.e.,** s. 36-37.

(bölünemeyen) adını verir. Yine boş uzay yüzünden atomlar hareket olanağını da kazanırlar. Atomlar yapıca birdirler, hepsi cisimseldir, birbirlerinden yalnız biçimleri, boşluk içindeki yerleri ve düzenlenişleri, büyüklükleri, ağırlık ve hafiflikleri bakımından ayrılırlar. Atomlarda olabilen biricik değişiklik harekettir, yani yer değiştirmedir. Atomlarda renk, ses, sıcaklık, soğukluk vb. nitelikler yoktur. Renkleri görmemiz, sesleri işitmemiz, sıcaklığı hissetmemiz, tatlıyı ve acıyı tatmamız ancak bir duyu yanılmasıdır, "karanlık" bilgidir. Dolayısıyla bunlar atomların ikincil nitelikleridir, var olma özelliklerinden değildir. Atomlar baştan beri kendilerinden hareket halindedirler. Bazılarının hareketi yavaş, bazılarınınki ise hızlıdır. Bu da onların ağırlıkları ile ilgilidir. Boşlukta çeşitli hızda hareket eden atomlar uzayın büyükçe bir yerinde karşılaşınca burada bir yığılma olmuş, atomların birbirlerine çarpmalarından bir çevrinti doğmuş, bu çevrintide atomlar elenmiş, kaba ve yavaş hareketli atomlar ortada toparlanıp toprağı meydana getirmişler; hareketleri hızlı olan ince atomlar ise yukarı itilip suyu, havayı ve ateşi oluşturmuşlardır. Ay, Güneş ve yıldızlar boşluğa fırlayıp tutuşmuş birer taş yığınlarıdır. Atomların bu hareketlerinde mekanizm ve zorunluluğun hâkim olduğu görülmektedir.[149]

Demokritos'a göre evrende ne amaç, ne de rastlantı vardır. Yalnızca ruhsuz ve hareketli bir zorunluluk vardır. Nesneler, artık bölünemeyen en son unsurlardan, yani atomlardan oluşur. Bu atomların kendilerine has birtakım özellikleri vardır. Bunların başlangıcı ve sonu yoktur. Atomlara dışarıdan herhangi bir etki söz konusu değildir. Her şey kendi cinsinden atomlardan oluşmuştur. Tıpkı harman yaparken buğday ve samanı savurduğumuzda ağır olan buğday tanelerinin bir yere, hafif olan samanların bir yere toplanması gibi, atomların da ağır olanları aşağı düşer, hafif olanları yukarı yükselir. Evrendeki bütün oluşum bu şekilde gerçekleşir. Evreni düzenleyen bir güç ve gayelilik asla söz konusu değildir. Canlıların oluşumu da aynı şekildedir. Küre şeklindeki çok hızlı atomlar, yaşamı sağlayan ruhu oluştururlar. Bu atomlar dağıldığında da ölüm meydana gelir. Ruhun sonsuzluğu diye bir şey olamaz.[150]

---

[149] Friedrich Albert Lange, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I**, Ahmet Arslan (Çev.), Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, s. 47.

[150] Ernest von Aster, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi,** Özener Matbaası, İstanbul 1999, s. 79-83.

Demokritos, ruhu ve ruh olaylarını da sistemine uygun bir şekilde atomcu bir tarzda izah etmektedir. Ona göre canlıyı meydana getiren atomlar küre şeklindedir ve bu atomlar son derece süratli hareket ederler. Bunlar her şeye nüfuz ve sirayet edebilen hafif atomlardır. Ruh, en ince, en düzgün ve en hareketli atomlardan oluşmuştur. Ayrı iken duygusuz olan bu atomlar bir kitle halinde birleşince duyma melekesini kazanırlar. Bunlar, bütün vücuda yayılmış haldedirler.[151]

Daha sonraki dönemlerde, materyalist filozof olarak Epikuros (mö. 371-270) ismi ön plana çıkmaktadır.[152]

Epikuros, Tanrıların varlığını büsbütün reddetmemekle birlikte onlara, dünya üzerinde hiçbir tasarruf hakkı tanımamıştır. Tanrıları, dünya üzerinde herhangi bir etkide bulunmadıklarını belirtmek için onların dünyalar arasındaki boşlukta bulunduklarını söyler. Tanrılar dünyadan ayrı olarak tam bir mutluluk içerisinde bulunduklarından dolayı dünya ile ilgilenmelerini gerektirecek bir etken de yoktur.[153] Dolayısıyla Epikuros, doğadaki bütün olayları Tanrılarla ifade etmek yerine atomlarla izah etmeye çalışmıştır. Tanrılar, doğaya müdahale etmeden, işlevsiz olarak kalmaktadırlar.

İlk Çağ dönemindeki materyalist filozoflar arasında sayabileceğimiz bir diğer düşünce okulu Stoa Okulu'dur. Stoa Okulu'nun en önemli temsilcisi Kıbrıslı Zenon (mö. 336-264)'dur. Stoacılara göre evrenin temeli, ruhu, gerçek ateşten yaratılmıştır. Bundan dolayı onlarda "materyalist" olarak değerlendirilmektedirler.[154]

Orta Çağ, Avrupa'da Hıristiyanlığa dayalı dini düşüncelerin zirvede olduğu bir dönemdir. Felsefi düşüncelerin bile çoğunlukla kiliseye bağlı olmuş olduğu bir dönemdir. Bu nedenlerden dolayı, temelde dine ve Tanrı inancına karşı olan düşünceler Orta Çağ Avrupa'sında herhangi bir etkinliğe kavuşamamıştır.[155]

---

[151] Hüsameddin Erdem, **İlkçağ Felsefesi Tarihi,** Sebat Ofset Matbaası, Konya 1998, s. 113.
[152] Akgün, **a.g.e.,** s. 41.
[153] Macit Gökberk, **Felsefe Tarihi,** Remzi Kitabevi, İstanbul 2004, s. 88-89.
[154] Yusuf Daşdemir, "İsmail Fenni Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı", (**Yüksek Lisans Tezi,** Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. 2007), s. 5.
[155] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 5.

Bununla beraber Materyalizm, çok olmasa da birkaç isimle kendi mevcudiyetini devam ettirebilmiştir. Nicolas d'Autrecourt (1298-1369) bu isimlerden bir tanesidir. Bu dönemde d'Autrecourt'un dışında Materyalizmi sistemli olarak savunan bir düşünüre rastlanılmamaktadır.[156]

Nicolas d'Autrecourt'un savunduğu düşünceler şunlardır:

Eğer tabiatı incelemeye koyulsaydık kolayca ve çabuk kesin bilgiye varabilecektik. Allah'ı en yüksek varlık olarak kabul ederiz ama böyle bir varlığın varlığından bile emin olamayız. Kâinat, sınırsızdır ve ezelîdir; çünkü yokluktan varlığa geçiş düşünülemez.[157]

Nicolas d'Autrecourt'un, kâinatın ezelî ve ebedî olduğu düşünceleri, onun Materyalizme yaklaşmış olduğunu göstermektedir.

Orta Çağda, İslam Dünyasında da bazı filozofların Materyalizme benzer bazı yaklaşımlar ortaya koyduklarını görmekteyiz. Bunlar Dehrîyyûn olarak adlandırılan filozoflardır. Bunların da başında İbn. Ravendî gelmektedir.[158]

İbn Ravendî, madde ve âlemin ezelî olduğunu söyleyerek yaratılışı reddetmiş, ruhun bedenden ayrı, bağımsız bir varlık olmadığını ve varlık kavramının kapsamına giren her şeyin madde olduğunu iddia etmiştir. Ona göre evren, sayısız maddeden meydana gelmiştir. Maddeyi yöneten kendi kanunları ve kaideleridir. Ayrıca İbn Ravendî, Kur'an'ı yalanlamış ve tevhid inancının batıl olduğunu söylemiştir. İslam prensiplerini ve Hz. Muhammed'i (s.a.v.) şiddetle tenkit etmiş ve peygamberlik müessesesine hücum ederek; peygamberleri göz boyacılar ve şarlatanlar olarak nitelemiştir. Vahyin lüzumsuzluğuna kani olmuş, insan için tek rehberin akıl olduğunu savunmuş ve mucizeyi de inkâr etmiştir.[159] İbn. Ravendî'nin düşüncelerinde Materyalizme ait temaların bulunduğu gözükmektedir.

---

[156] Akgün, **a.g.e.,** s. 43.
[157] Alfred Weber, **Felsefe Tarihi,** H. Vehbi Eralp (Çev.), Sosyal Yayınları, İstanbul 1998, s. 179; Akgün, age, s.43.
[158] Akgün, **a.g.e.,** s. 42-43; Daşdemir, **a.g.e.,** s. 6.
[159] Mehmet Bayrakdar, **İslam Felsefesine Giriş,** TDV Yayınları, Ankara 1998, s. 78; Daşdemir, **a.g.e.,** s. 6; Akgün, **a.g.e.,** s. 43.

Dehrîlik, İslam dünyasında Kelamcılar ve İslam filozofları tarafından ciddi tenkitlere tabi tutulduğundan dolayı, sistemli bir ekol haline gelememiştir. Bunların yanında doğuda, ruh ve mana her zaman maddenin önüne geçmiş olduğundan materyalist düşünceler doğuda da kendisine çok yer edinememiştir.

Görüldüğü gibi Materyalizm Orta Çağ'da, gerek İslam âleminde ve gerekse Batı dünyasında kişisel bir görüş gibi kalmış olup sistemli bir ekol haline gelememiştir. Bu dönem Materyalizmin destekleyicilerinin azalmış olduğu bir dönemdir.[160]

Orta Çağ'da dönemin dinî inançlarından dolayı gerekli yayılmayı ve desteği göremeyen Materyalist düşünceler XVII. ve XVIII. yy.'da tekrar canlanmaya başlamıştır.[161]

XVII. yy. İngiltere'de Thomas Hobbes (1588-1679), Fransa'da Pierre Gassendi (1592-1655) Materyalizmi temsil ediyorlar idi. Gassendi, Aristo'yu tenkit edip, Epikür'ü müdafaa etmiş ve Allah'a "hâlık-ı madde" diyen Materyalist bir düşünürdür.[162]

XVIII. yy.'da Fransa'da Materyalizm yayılmıştır. Baron d'Holbach, La Mattrie, Helvetius gibi ansiklopedi yazarları Fransız Materyalist düşünürlerdir.[163]

Burada kısaca bu isimleri verilen düşünürlerin Materyalizm ile ilgili düşüncelerini vermekte fayda görüyoruz.

XVIII. yy.'da Materyalizmi sistemli bir hale getiren kişi, Paul-Henri Baron d'Holbach (1723-1789)'dır. D'Holbach'a göre: "Maddeyi gereği gibi anlayamayanlar bir çıkış yolu olarak hemen ruha başvurmaktadırlar. Sebebini bulamadığımız bir olayla karşılaştık mı, Tanrı'dan yardım beklemeye başlıyoruz. Mademki bu olayın sebebini bilmiyorum veya bulamıyorum, o halde bu bir Tanrı işidir, demek çok yanlış bir düşüncedir. Böyle bir yaklaşım tarzı, insan aklının kendisini henüz ispatlayamadığı eski çağlarda olmuş olsa idi anlaşılabilirdi. İlk çağ

[160] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 7.
[161] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 7-8.
[162] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 249.
[163] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 249.

insanı ilkelliğinden dolayı, içinden gök gürültüsünün sebebini bulamadığından dolayı bunları nasıl cinlere bağlıyorsa, aklî melekeleri gelişmemiş insanoğlu da bu tarz olayları Tanrı'ya bağlamaktadır. Oysa düşünce, bir molekül hareketidir. Madde, canlıdır. Cansız sanılan bir madde, örneğin bir elma, midemize girip kanımıza karışarak canlanır. Büyümekle, olgunlaşmakla, kızarmakla bunların hareket ettiğini pekâlâ kanıtlıyoruz. Bütün nedenler maddeden doğmaktadır. Maddeyle açıklanamayan hiçbir sebep yoktur."[164]

Bu dönemde ön plana çıkan materyalistlerden birisi de Fransız Claude Adrien Helvetius (1715-1771)' dur.

Ona göre: "İyilik ve kötülük tamamen izafî kavramlardır ve bencillik (egoizm) bütün amellerimizin yegâne ölçüsüdür. Ruhu hakkıyla aşılayan ve heyecana getiren şeyler yalnız menfaat ve ihtiras olduğuna göre, kanun bunları yegâne miyar olan umumî menfaate sevk etmelidir. Bencilliğin tabiî kanunları ve devletin koyduğu kanunlarla idare olunan ahlaktan başka mevcut olan dinî emirler ya fazladır veya zararlıdır."[165]

XVIII. yy.'da Materyalizmin önde gelen savunucularından birisi de Julien Offray de La Mettrie (1709-1751)'dir. La Mettrie, insan bedenini, mükemmel bir şekilde yapılmış ve dizayn edilmiş büyük bir saate benzeterek, mekanik bir hüviyet vermiştir. Bunun yanında düşünce faaliyetlerini de mekanik hareketler olarak değerlendirmekten geri kalmamıştır.[166]

XIX. yy. Materyalizmi ve Materyalistleri özellikle Türk aydınını etkileme açısından daha büyük bir önem taşımaktadır. Bu asırda rasyonalist sistemlere karşı duyulan nefret, Kant'ın tenkit felsefesine ihtiyatlı bir dönüşle kendini göstermiştir. Bu şekli ile felsefe müspet ilimlere büyük bir alaka ile bağlanmıştır. Bazen Pozitivizm adını alan bu cereyan, bilhassa Almanya'da daha ileri götürülerek Materyalizm şeklini almıştır. Bu Materyalizmin temsilcileri Jacob Moleschott (1822-

[164] Orhan Hançerlioğlu, **Düsünce Tarihi,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s. 263; Daşdemir, age, s. 8.; Akgün, **a.g.e.,** s. 49-50.

[165] Karl Vorlander, **Felsefe Tarihi II,** Orhan Sadettin (Çev.), Evkaf-ı İslamiye Mat., İstanbul 1928, s. 229-230; Akgün, **a.g.e.,** s. 50.

[166] Fritjof Capra, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası,** Mustafa Armağan (Çev.), İnsan Yayınları, İstanbul 1992, s. 116; Daşdemir, **a.g.e.,** s. 7-8; Akgün, **a.g.e.,** s. 46-47.

1893), Karl Vogt (1817-1895), Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernest Haeckel (1834-1919)'dir.[167]

XIX. yy. Materyalizmi ile ilgili önemli isimlerden biri Karl Marx (1818-1883)'dır. Marx, bir filozof olarak, Materyalizmi yeniden canlandırmış ve ona yeni bir yaklaşım ve yeni bir boyut kazandırmıştır.[168] Marx da, Hegel (1770-1831)'den etkilenmiş fakat onun felsefesindeki dinin diyalektiği yerine iş ya da emeğin diyalektiğini koymak suretiyle, Hegel'in felsefesini ayakları üstüne oturtmuştur.[169]

Karl Marx, kendi diyalektiğini şöyle anlatır: "Doğayı, insanlığın tarihini ya da kendi düşünsel etkinliğimizi inceleyecek olursak, karşımıza çıkan ilk görüntü; hiçbir şeyin olduğu gibi, olduğu yerde ve olduğu biçimde kalmadığı, her şeyin hareket ettiği, değiştiği, varlık durumuna geldiği ve varlığını yitirdiği sonsuz bir ilişkiler ve etkileşimler yumağıdır. Dünyanın bu ilkel, naif ama aslında doğru kavranışı eski Yunan felsefesinin eseridir ve ilk olarak Heraclitus tarafından açıkça formüle edilmiştir: Her şey hem kendidir, hem kendi değildir; çünkü her şey bir akış içindedir ve durmadan değişmekte, durmadan var olmakta ve geçip gitmektedir."[170]

Materyalist bir başka bilim adamı da Moleschott'ur. Ona göre madde ve kuvvet ezelidir ve birbirlerinden ayrılmazlar. Maddelerin birbirleriyle değiştirilmelerini bir yenilik ameliyesi olarak görüp, bunu sürekli kaynayan bir pınara benzetir.[171]

1.3.3. Materyalizmin Çeşitleri

Materyalizm, her şeyin temelini maddede gören bir düşünce sistemidir. Materyalizm, bu düşünceyi savunan bilginlerin dünya görüşleri, yapılan farklı yorumlar ve takip ettikleri farklı metotlar dolayısıyla farklı şekillerde tasnif

---

[167] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 9.
[168] Bertrand Russell, **Batı Felsefesi Tarihi III,** Muammer Sencer (Çev.), Say Yayınları., İstanbul 2000, s. 143.
[169] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 11.
[170] Karl Marx ve Friedrich Engels, (hzl, Mehmet Türdeş), **Felsefe Üzerine,** Morpa Kültür Yayınları., İstanbul 2003, s. 67.
[171] Frederick Copleston, Felsefe Tarihi VII, Deniz Canefe (Çev.), İdea Yayınları., İstanbul 1998, s. 114.

edilmiştir. En yaygın tasnif şekliyle Materyalizmi, "Klasik Materyalizm" ve "Diyalektik Materyalizm" diye ikiye ayırmak mümkündür.[172]

Klasik Materyalizmde atomlar maddenin temel yapı taşı olarak görülmüş ve atomların bir araya gelerek maddeyi oluşturdukları benimsenmiştir.[173]

Klasik Materyalizmde atomlar sonsuz ve sürekli hareket halindedirler. Bu hareket hali de maddenin içinde kendiliğinden var olan bir itim ve çekim gücüne bağlanmıştır. Madde düşünceden önce de vardır. Maddenin var olmadığı herhangi bir zaman dilimi de yoktur. İnsan da maddenin bir ürünüdür.[174]

Burada atomların bir araya gelmelerinin hangi kurala göre olduğu meselesi açıklanabilmiş değildir.

Atomlar tabiî olarak ağır olduklarından sürekli sonsuz boşlukta yukarıdan aşağıya doğru zarurî olarak düşmektedirler. Ağır atomlar merkeze doğru, hafif atomlar ise çevreye doğru hareket etmektedirler. Böylece bu düşünce sistemi âleme mekanik zorunluluğun hâkim olduğunu kabul etmekte ve mekanist olmaktadır. Buradan hareketle XVIII. yy.'da mekanist maddecilik doğmuştur. Bu görüşün en büyük temsilcisi La Mettrie (1709-1751)'dir. Ayrıca Diderot (1713-1784), d'Holbach (1723-1789), Helvetius (1715-1771) ve Cabanis (1757-1808) gibi düşünürler de mekanizmi savunmuşlardır.[175]

Burada bahsedilen Mekanist Materyalizmde Klasik Materyalizm içerisinde değerlendirilmektedir.

Diyalektik Materyalizm ise maddenin evrende köklü ve yegâne unsur olduğunu, evrendeki her şeyin bu maddenin kanunlarına mahkûm olduğunu ve maddenin sınırları dışında da varlığının söz konusu olmadığı düşüncelerine dayanır. Yine bu düşünce, maddenin tabiatında çelişkinin varlığı ile temellendirilir.[176]

---

[172] Akgün, **a.g.e.,** s. 11-13.
[173] Akgün, **a.g.e.,** s. 13-14; Daşdemir, **a.g.e.,** s. 13.
[174] Akgün, **a.g.e.,** s. 14.
[175] Akgün, **a.g.e.,** s. 13.
[176] Akgün, **a.g.e.,** s. 15.

Diyalektik Materyalizme göre insan dâhil olmak üzere bütün yaratıklar ve organizmalar maddidir ve çelişkiler arasındaki mücadeleye mahkûmdur.

Bu anlayışta ruh maddenin bir kopyasından başka bir şey değildir. Tanrı ise insanların korkularından kaynaklanan uydurma bir kavram olarak değerlendirilir. Bu düşünce sistemi, metafizik olan her şeyi reddeder.[177]

Büyük ölçüde Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895)'in görüşlerine dayanan diyalektik Materyalizme göre, madde sürekli bir evrim içinde olup bu evrim sayesinde hep daha karmaşık ve daha mükemmel varlıklar oluşur; atomlar, moleküller, canlı hücreler, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve toplumlar gibi. Burada, diyalektik materyalistlerin, XIX. yüzyılın evrim inancına ne kadar bağlı oldukları görülmektedir. Diyalektik materyalistlere göre, bu evrim süreci amaçsız olup, sarsıntılarla savaşımlar içinde, tümüyle rastlantısal öğelerin baskısıyla oluşur. Bu anlayışta dünya tek bir bütün olarak tanımlanır. Dünyada birbirine bağlanmayan bir varlıklar çokluğu görmek metafiziğe ait yanılgılardandır. Dünya biricik gerçeklik olup, taşıdığı ilke temelde homojendir ve bu nedenden dolayı her türlü ikiciliğin ve çoğulculuğun dışta bırakılması gerekir. Bu fikirler diyalektik Materyalizmin monist anlayışını göstermektedir. Buradan rahatlıkla Tanrı ve ruh gibi kavramların da dışlanacağı anlaşılmaktadır.[178]

1.3.4. Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve Etkileri

Materyalizmin Avrupa'da hızlı bir şekilde yayıldığı XIX. yy.'da Batı ile olan ilişkiler sonucunda Osmanlı'da materyalist fikirlere karşı önemli bir ilgi uyanmıştır. Söz konusu ilginin temel nedeni ise, Osmanlı'nın Batı'ya nazaran askeri, idari, bilim, eğitim vb. gibi alanlarda geri kalmış olması ve yenilik yapma ihtiyacıdır. Bu nedenlerden dolayı devlet ıslah yapma düşüncesiyle batı tarzı yeni eğitim kurumları açmış, Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiş, Batıdan eserler tercüme edilmeye başlanmış, Batılı yazarların düşüncelerinin kaleme alındığı gazete ve mecmualar neşredilmeye başlanmıştır. 1826'da açılan tıp okulları tamamen Materyalizme dayalı bir tarz eğitim vermişlerdir. 1868'de açılan Galatasaray ve aynı tarihlerde açılan

[177] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 13-14.
[178] Daşdemir, **a.g.e.,** s. 14.

Robert Koleji'nde ise yabancı hocalar ders vermeye başlamış ve bu okullar Avrupa'nın fikir akımlarının Osmanlıya gelmesi için birer kapı hüviyetini almıştır. Bu çalışmalar Materyalizmin Osmanlı Devleti'ne girip yayılması için zemin hazırlamıştır.[179]

Materyalizmin Osmanlı'da yayılmasını hızlandıran en büyük etken Batılı materyalist filozofların eserlerinden yapılan tercüme faaliyetleri olmuştur. Bu yapılan tercümeler dergi ve gazetelerde yayınlanmaya başlayınca geniş halk kitlelerine ulaşıp onları etkilemeye başlamıştır.

Hoca Tahsin, Beşir Fuad ve Ahmet Mithat'ın yaptıkları çeviriler ve yayınlar Materyalizmin yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bunlardan sonra "Servet-i Funun'da" Pozitivizm ile beraber Materyalizmin tanıtılması bu fikir akımlarının halk kitlelerine ulaşmasını sağlamıştır. 1904'te Abdullah Cevdet'in çıkarmaya başladığı "İçtihad" mecmuası ve 1908'den sonra Baha Tevfik ve arkadaşlarının çıkardığı "Piyano", "Yirminci Asırda Zekâ" ve "Felsefe Mecmuası" gibi yayın organları Materyalizmin yayılmasını sistemli bir hale getirmiştir.[180]

Gerek Materyalistler ve gerekse Pozitivistler, dini gelişmeyi ve değişmeyi engelleyici bir unsur olarak ele almışlardır. Ancak çok açık bir şekilde İslâm dinine tavır alamamışlardır. Onlar her ne kadar dinin kaderci, sorgulamayan yapısına karşı çıkmışlarsa da İslâm dini açısından pek bir şey söylememişlerdir. Özellikle pozitivistler, bu bağlamda materyalistlere göre daha uzlaşmacı bir görünüm kazanmışlardır. İmparatorluğun çöküş aşamasında bir taraftan dinin çözülmeyi engelleyici işlevini ön plana çıkarmaya çalışan pozitivist ve materyalistler, diğer yandan dinin değişmeyi engelleyici yapısını da arıtmaya çabalamışlardır. Onlara göre, toplumun geri kalma nedeni din olmasına karşın, değişme teorilerinde dinin itici gücünden yararlanmaya çalışmışlardır.[181]

Camaleddin Afgânî'ye göre Materyalistler herhangi bir milletin içerisine nüfuz ettikleri zaman, dini esasları sökmek ve ahlakı ifsat etmek istemişlerdir. Onlara

[179] Akgün, **a.g.e.,** s. 494.
[180] Akgün, **a.g.e.,** s. 495.
[181] İsmail Engin, **1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'ndeki Pozitivist ve Materyalist akımlarda "Kültürel Değişme" Olgusu,** Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 3, Ankara 1992, s. 179-191.

göre insanın kıymetçe diğer hayvanlardan farkı yoktur. Bu tür telkinlerle avam halkın kötülük yapmalarını kolaylaştırmışlardır. Fenalıkların işlenmesini de insanlara önemsizmiş hissini aşılamışlardır. İnsanlar için maddi bu dünya hayatından, başka hayat olmadığı fikrini işlemişlerdir.[182]

Afgânî'ye göre materyalistlerin temas ettiği bir halkın itikatları sarsılır ve ahlakları bozulur. Bu öyle bir ifsattır ki halkların gelenek ve görenekleri üzerinde bile bir tesir icra ederler.[183]

Afgânî, bunları ifade ettikten sonra zamanın Osmanlısından bir örnek verir. Ona göre materyalist düşüncenin etkisinde kalmış olan kumandanların, Osmanlının Ruslarla yaptığı son savaşta hıyanet suçuna tenezzül ettiğini ve bunun neticesinde de kahraman, koca bir milleti küçük düşürdüklerini belirtmiştir.[184]

[182] Seyyid Cemalüddin-i Afgânî, **Tabiatçılığı Red,** Aziz Akpınarlı (Çev.), Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1956, s. 32-52.
[183] Afgânî, **a.g.e.,** s. 62.
[184] Afgânî, **a.g.e.,** s. 90.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX.YY. FİKİR AKIMLARINA İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN GETİRDİĞİ YORUMLAR

2.1. İZMİRLİ İSMAİL HAKKI'NIN KELAM METODU

İzmirli İsmail Hakkı, Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan İslamcılık akımının modernist kolunu temsil eden alimlerdendir. Modernistlere göre Batının İslam dinine aykırı olmayan teknoloji ve biliminin alınıp, ülkeye getirilmesinde bir mahsur yoktur. Bilakis İslam dini bilimsel ilerlemeye açık bir dindir.[185] İzmirli, ülkede batılılaşma hareketlerinin başladığı bir dönemde yetişmiş, eserlerinin büyük bir kısmını da bu çalkantılı dönemde kaleme almıştır. Böyle bir dönemde yetişmiş olmak; Onun konuları, gelenekçi anlayışın yanında yeni bir düşünce ve bakış açısı ile değerlendirmesine olanak sağlamıştır.

İzmirli, Kelam ilmine getirmiş olduğu bakış açısı ile Türkiye'de yeni ilmi Kelam döneminin en önemli temsilcisi olmuştur. O, mevcut Kelam ilminin dönemin Batılı düşünce akımlarına karşı İslam akidesini müdafaa edemeyeceği kanaatinde olduğundan buna çözümler aramıştır. Öncelikle olarak yapılması gereken Batı'daki ilerlemeleri ve yenilikleri göz önünde bulundurarak bir metot değişikliğine gitmektir. O, bu tespiti yaptıktan sonra dönemin ihtiyaçları çerçevesinde Batıda başlayıp sonraları tüm dünyaya hakim olan bazı konu ve düşünceleri eserlerinde

[185] Mümtaz'er Türköne, **Siyasi İdeolojik Olarak İslamcılığın Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991, s. 275-276.

değerlendirmiştir. Özellikle "Yeni İlmi Kelam" isimli eseri bunun en güzel örneğidir. Yeni ilmi Kelam Materyalizm, Pozitivizm ve Darwinizm gibi dine karşı tenkitleri olan felsefi akımları eleştirdikten sonra müsbet ilimlerden de istifade ederek Allah'ın varlığını ispat eden ve İslam'ın akâid esaslarını izah ederek savunan bir eser olmuştur.[186]

İzmirli'nin metodunda his, tecrübe, akıl ve muhakemenin ayrı bir yeri olmakla beraber tecrübe ile muhakemenin yetersiz kaldığı durumlarda, doğrudan veya dolaylı olarak sahih nakli esas almak gerekmektedir. Ona göre bu metot hiçbir eksiklik bırakmadan tüm ihtiyaçları karşılamaktadır.[187] Buna göre istidlal-nazar, his-tecrübe, haber-rivayet ve vahiy olmak üzere bütün bilgi vasıta ve metotlarına yer veren Kelam ilmi, duyular aleminde his, mâkûlatta ise vahiy ile desteklenen aklı temel yapmakta, keşf ve ilhamı ise yalnızca peygamberlere hasretmektedir.[188]

Bilgiye ulaşmada akıl tek başına yeterli değildir. Aklın ulaşabildiği yer tecrübe dünyası ile sınırlıdır. Akıl tecrübe dünyasının tamamına vakıf olamadığı gibi metafizik mevcudata ulaşması ve bu konuda hüküm beyan etmesi bir eksiklik olacaktır. Bundan dolayı akıl bu tarz konularda vahyin rehberliğine muhtaç durumdadır. Böylece aklın ulaştığı bilgi, tereddütlerden uzak, daha sağlam bir bilgi olacaktır.[189]

İzmirli, fikirlerini delillere dayandırır, diğer düşünürlerin fikirleri de delillere dayanıyorsa kabul eder. Bütün düşünürlere saygı ve değer göstermekle beraber, hiçbir düşünürün sözünü de vahiy gibi eleştirilmez olarak değerlendirmez. O, bu konuda şöyle demiştir: "Herhangi bir konuda, muhaliflerin sözlerini sırf muhalefetlerinden dolayı reddetmediğim gibi, doğru ve uygun bulanların sözünü de sırf doğru ve uygun bulduklarından dolayı kabul etmem. Hiçbir âlimin şiddetli taraftarı değilim. Hiçbir âlimin sözünü vahiy gibi telakki etmem, İbn Teymiye'nin şiddetli taraftarı olmadığım gibi Gazalinin de aşırı taraftarı ya da düşmanı

[186] Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu, "İzmirli İsmail Hakk'ının Yeni İlmi Kelam Anlayışı", **İzmirli İsmail Hakkı**, (24-25 Kasım 1995), Ankara, s. 96.
[187] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 47.
[188] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 59; Sait Özervarlı, "İzmirli İsmail Hakk'ının Kelam Problemleri ile İlgili Görüşleri", **İzmirli İsmail Hakkı**, (24-25 Kasım 1995), Ankara, s. 110-111.
[189] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 50-55.

değilim."[190] İzmirli'nin bu ifadeleri O'nun, konuları değerlendirirken tarafsız bir bakış açısı geliştirdiğini göstermektedir.

İzmirli, yeni bir düşünce ve yeni bir felsefe anlayışıyla dünya çapındaki İslam filozoflarını ve sistemlerini metodik bir tarzda incelemiştir. Ayrıca İslam filozoflarının getirdikleri delilleri, ortaya koydukları problemi Batılı filozofların görüş ve bakış açısı ile inceleyip, mukayese yaparak İslam felsefesini metotlu bir bilim haline getirmiştir.[191] Ayrıca O, Türkiye'de felsefe tarihinin kurucusu olarak değerlendirilmektedir. İzmirlinin bu konudaki çalışmaları kendisinden sonraki çalışmalar için bir kaynak teşkil etmiştir.[192]

İzmirli'nin felsefeye önem vermesinin nedeni, Türkiye'de Baha Tevfik, Abdullah Cevdet ve Celal Nuri gibi düşünürlerin tercüme ettikleri felsefi eserlerde İslam dinine zıt bilgilerin bulunması ve dini müdafaa ederken felsefenin kullanmış olduğu imkanlardan istifade etmek istemesidir.[193]

2.2. POZİTİVİZM

İzmirli Pozitivizmin (isbâtiyye), histen başka haber alma vasıtalarını kabul etmediğini, buradan hareketle de Allah, madde ve kuvvet gibi kavramları aklın idrak edebilme gücünün olmadığını savunduklarını belirtmiştir. Pozitivizme göre akıl ancak tecrübe yoluyla bir kısım bilgi ve hükümlere ulaşabilir. Metafizik olaylar tecrübe edilmediğinden dolayı inanılması güç olan olaylar olarak değerlendirilir. Olayların gerisinde var olduğu iddia edilen hikmetler veya gayelerle ilgili hükümlerde bulunmanın cahillik olduğunu iddia etmişlerdir.[194]

İzmirli, Pozitivistlerin bu iddialarını ifade ettikten sonra onlara çeşitli sorular yöneltir. Bu sorular:

1. Acaba hakikati bilmek için tek vasıta hissî tecrübe midir?

---

[190] Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu, **a.g.e.,** s. 95
[191] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 276.
[192] İzmirli İsmail Hakkı, (hzl. N.Ahmet Özalp), **İslam'da Felsefi Akımlar**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 13.
[193] Mehmet Şeker ve Adnan Bülent Baloğlu, **a.g.e.,** s. 99.
[194] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 250.

2. Meydana gelen olayları tayin eden atomlar, esirler, bunların hareketleri, ilel-i ğayr-i mahsusayı idrak etmiyor muyuz?
3. Tecrübemiz olduğu halde bir hakikate ulaşamıyor muyuz?
4. Işığın, elektriğin hakikatlerini biliyor muyuz?
5. Hakikatlerini bilmediğimiz şeyleri inkâr mı edelim?
6. Akıl var oluşun başlangıcını keşfedemez ise insan bilgisi iflas etmez mi?[195]

İzmirli'ye göre bu sorular pozitivistler tarafından cevaplandırılması zor olan sorular olarak görülmektedir.

İzmirli, mutlak hakkında pozitivistlerin kendi aralarında görüş farklılıkları olduğunu belirtir. Ona göre bilmemek iki şekilde vuku bulur. Ya "öyle bir mutlak yoktur ki bilelim" denir veya "evet bir mutlak vardır ama onun hakikatine muttali olmak insana müyesser değildir," denir. Comte ve Hume gibi filozoflar, "Mutlak mevcut da değildir; kâbil-i tasavvur da değildir" derler. Hamilton, Spencer gibi filozoflar ise "Mutlak, mevcuttur fakat kâbil-i tasavvur değildir" düşüncesindedirler. Hamilton itikadı marifetten ayırır. İzmirli, bazı pozitivist düşünürlerin, pozitif ilimler sayesinde mutlakın yavaş yavaş bilinebileceğini iddia ettiklerini, böyle olunca da Pozitivizmin kökünden yıkılmış olacağını savunur. Bunun yanında İzmirli mutlaka inanıp, aklen bilmenin mümkün olmadığına inanmanın İslamiyet'e aykırı olmadığı kanaatindedir.[196]

İzmirli, Mutlak hakkında bir ma'rifeti taamme edinemez isek bile O'nu tasavvur edemez miyiz? diye sorar. Aynı şekilde yaratıcının varlığından emin olamaz mıyız? Diye sorularını devam ettirir. Çünkü ne Hamilton ne de Spencer yaratıcının varlığından şüphe etmemektedirler.[197]

İzmirli'ye göre üç hal kanunu tarih ilmi hakkında gayet mahirane bir bakış açısıdır. Tabiat ilimleri, ilahi ve metafizik nazariyeler dışında teşekkül etmiştir. Üç hal kanunu, tabiatın teşekkülü için bir zaruret olur. Pozitif ilimler hadiselerin kanunlarını izah eder fakat menşe ve gayeyi izah edemez. İlim hâdisatı, sıcaklık, ışık,

[195] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 250.
[196] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 251.
[197] İzmirli İsmail Hakkı, **Felsefe-i Ula,** Hakikat Matbaası, İstanbul 1329, s. 26.

elektrik vb. gibi tabiî sebepler ile yani ondan evvel gelen ve onu tayin eden diğer olaylar ile izah eder. Böylece kesilmeksizin ikinci sebepten diğer bir ikinci sebebe irtikâ eyler. Tabiî sebepler ikinci sebeplerdir. Âlemin menşeini ve inkişafını açıklamaya kâfi değildir. Acaba bize âlemin menşei ve inkişafı hakkında bir hakikat gösterebilir mi? Hadiselerin suretleri (suver-i hâdisât) hissi cihazlara bağlıdır. Bu halde nasıl olur da kâinat hakkındaki ilim nefsü'l-emre mutabık olur. İşte tabii deliller kendi varlığı ile hareketi ile aralarındaki nizamı ve gaiyyeti ile ikinci sebeplerin bu hakikati izah edemediğini ispat ediyor. İzmirli, burada Bacon'nun güzel bir sözünü aktarır: "Az ilim Allah'tan uzaklaştırır, çok ilim ise Allah'a ulaştırır."[198] Bu konu ile lakalı Filibeli de inkârcıların çoğunlukla büyük ilim adamlarından değil yarı bilgin ve yarı aydınlardan çıktığını belirtmiştir.[199]

İzmirli'ye göre Comte, felsefesinin birinci devrinde dinin esaslarını kaldırmak niyetinde idi fakat ikinci dönem de ise dinin esaslarını tamamen kaldırma sevdasında bulunmamıştır. Çünkü o insan ruhunu uygun bir değişiklik ile tatmin etmek istiyor idi. Bundan dolayı duyulara dayanarak yeni bir din çıkarmıştır. Bu dinin adı da "İnsanlık Dini"dir. İzmirliye göre Comte'un böyle bir din kurması putperestliğe dönüşten başka bir şey değildir. Bu dinde Allah yok ama ibadet edilen biri vardır, oda kadındır. Böyle olunca da Comte kendi kendisi ile çelişkiye düşmüştür. Kendisinin en sonunda varmış olduğu nokta insan mertebesinin en aşağı devresi olarak tanımladığı ilahiyat devresi olmuştur. Böylece kendi kendisini yalanlamış olmaktadır.[200]

İzmirli'ye göre üç hal kanunu, fiziğin ve pozitif ilmin teşkili için zorunlu bir şarttır. Fakat metafiziği ortadan kaldırmak için tam bir sebep değildir.[201]

Filibeli, Comte'un insanlık tarihini üçe bölmesini "dâhice" olarak değerlendirir. Bunun yanında Comte'un dinin prensiplerini inkârdan sonra insanlık dini kurmasından bazı sonuçlar çıkarır. Bunlar:

---

[198] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s.252. ; İzmirli, **Felsefe-i Ula**, s. 22-23.
[199] Filibeli Ahmet Hilmi, **Allah'ı İnkâr Mümkün mü,** Necip Taylan (Çev.) Çağrı Yayınları, İstanbul 2001, s. 4.
[200] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 252-253.
[201] İzmirli, **Felsefe-i Ula,** s. 29.

1. İnanma isteğinin insanlarda fıtri bir ihtiyaç olduğu ve insanoğlunun inanmadan geri kalamayacağı düşüncesidir.
2. Hiçbir akıl sahibinin gerçek manası ile Allah'ı inkâr edemeyeceği gerçeğidir.[202]

İzmirli'ye göre pozitif ilimler ve cismani ilimler aklın açıkladığı teorilerden birisine cevap veriyor. Bu sorular: "Mesela bu hadise nasıl meydana geliyor?" Bu soruya olayın şeklini ve kanunlarını bildirerek cevap verir. Fakat akıl buna kanaat getirmeyip soru sormaya devam eder: "Bu hadiseyi kim meydana getirdi? Bu hadise niçin oldu?" gibi soruların cevabını istiyor. Menşe, gaye, illeti fâile, illeti gaiyye soruları devam eder gider.[203] Ebu Hanife Hazretleri de fırtınalı bir denizde, içi yük dolu bir geminin kaptansız olarak yoluna devam etmesinin imkânsız olduğunu, tıpkı bunun gibi de âlemi yaratıcısı olmadan meydana gelmesini imkânsız görür. Yine boş bir arsa üzerinde büyük ve muazzam bir şekilde bir binanın yapılmış olması, bu binanın bir mimarının ve ustasının olduğuna delalet eder. Tıpkı bunun gibi de âlemin mükemmel bir düzen ve güzellik içinde yapılmış olması ve bu düzen içerisinde değişimlerin meydana gelmesi de bu âlemin bir mimarının olduğuna delalet eder. [204]İmam-ı Azam, klasik deliller yerine akli istidlal yöntemlerini kullanmayı daha uygun görmüştür.

İzmirli'ye göre Pozitivizm, "Âlem harici mutlak mevcut değildir veya bizim hayallerimizden ve rüyalarımızdan ibarettir." gibi düşüncelerinden vazgeçmelidir. Bu düşünce duyularımızın şahadetine göre veya aklıselimin düşüncelerine dayanarak çok kolay bir şekilde reddedilir. İzmirli, pozitivistlerden birine bir bastonla vurulur ise onlar yine âlem-i haricinin varlığını inkâr edebilecekler midir?[205] diye sormaktan kendini alamamıştır.

XIX. yy. fikir akımlarının ortak özelliği Allah'ı inkâr etmeleridir. Klasik Kelam eserlerinin tamamında Allah'ın varlığını ispat adına deliller kullanılmıştır. Bu

[202] Filibeli, **Allah'ı İnkâr Mümkün mü?,** s. 40.
[203] İzmirli, **Felsefe-i Ula,** s. 26.
[204] Beyazîzâde Ahmed Efendi, İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, İlyas Çelebi (Çev.), **M.Ü. İlah. Fak. Vak. Yayınları,** İstanbul 2010, s. 40-41.
[205] İzmirli, **Felsef-i Ula**, s. 113.

delillerin en çok kullanılanları, "hûdus, imkân, gâye ve nîzam delili" gibi delillerdir. İzmirli de bu delilleri "Yeni İlmi Kelam" eserinde ayrıntılı bir şekilde kullanmıştır.[206]

2.2.1. Determinizm

Determinizm, evrende olup biten her şeyin bir nedensellik bağlantısı içinde gerçekleştiğini, fiziksel evrendeki ve dolayısıyla da insanın tarihindeki tüm olgu ve olayların mutlak olarak nedenlerine bağlı olduğunu ve bu nedenleri tarafından koşullandığını savunan anlayıştır.[207] Bu anlayış, tabiattan ve âlemden başka bir yaratıcıyı kabul etmez. Yine bu anlayışa göre tabiatta bir ilk sebep ve başlangıç yoktur. Kâinatta mevcut olan kanunlar bir makinenin parçaları gibi birbirlerine sıkı sıkıya bağladırlar ve değişmezler.[208] Bu prensibe göre her olayın bir sebebi vardır. Aynı sebepler her zaman aynı sonucu meydana getirirler. Tabiatta meydana gelen bütün olaylar, zorunlu bir takım kanunlarla yönetilir.[209]

Her olan şeyin bir nedeni bulunduğunu, aynı nedenlerin aynı koşullar içinde hep aynı sonuçları doğurduğunu belirten bir ilke olarak değerlendirilen illiyet/nedensellik konusu, determinizmin de esasını teşkil etmesi yönüyle çoğu zaman onunla aynı anlamda kullanılmıştır. Çünkü determinizme göre, eşyanın herhangi bir durumu, ondaki evvelki halin zaruri bir sonucudur. Determinizm, belli bir durum ve şartlar topluluğu içinde hâsıl olacak olayın hâsıl olamamasının imkânsızlığını kabul eder. Hadiselerin sebeplerinin, tecrübe dışında ve aşkın olmadığını, ancak eşyanın kendisinde içkin olduğunu ileri sürer. Bu anlayışı ile de tabiatın ve âlemin üstünde yaratıcı bir sebebin (Allah'ın) varlığını kabul etmez.[210]

Materyalist düşünce, görünen sebeplerin ötesinde başka bir etkeni kabul etmez. Yapılanı sürekli yapılanın içerisinde aramıştır. Buradan hareketle de maddenin kendi içerisinde kuvvete, yaratıcı bir sıfat verilmiş olmaktadır. Bu anlayışa göre maddenin dışında bir başka varlıktan söz edilemez. Tabiattaki düzenin kaynağı da maddenin içerisindeki atomların, bir birleriyle ahenkli hareketlerinin neticesine

---

[206] Bkz. İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 204-218.
[207] Yusuf Yüce, "Hilmi Ziya Ülken'in Materyalizm ve Spiritualizme Eleştirel Yaklaşımı", **(Yüksek Lisans Tezi,** Selçuk Ünv. Sos. Bil. Ens. 2009), s. 49-50.
[208] Bolay, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,** s. 47.
[209] Orhan Hançerlioğlu, **Felsefe Sözlüğü,** Remzi Kitapevi, İstanbul 1973, s. 227.
[210] Öztürk, **a.g.e.,** s. 15.

bağlanmıştır. Bundan dolayı da kâinatta hiçbir doğaüstü ve doğa ötesi bir düşünce ve açıklama söz konusu değildir.[211]

Determinizm, materyalistlerin ve pozitivistlerin kabul ettikleri bir düşüncedir. Her olayın bir sebebi ve şartı vardır. Bunlar gerçekleşmeden bir olayın gerçekleme olasılığı yoktur. Dolayısıyla sebeplere yaratıcı bir kisve giydirilmiş olmaktadır. Bunun neticesinde de sebeplerin ötesinde bir yaratıcı fikir, materyalistler tarafından kabul edilmemiştir.

Materyalistler'e göre tabiattaki düzen bir yaratıcıya verilemez. Bu düzenin kaynağı, tesadüfler ve zaruretler ile izah edilmiştir. Başlangıçta tesadüf eseri bir kanun ortaya çıkmış, sonrasında da bu kanun zaruret halini almıştır.[212]

İzmirli'ye göre fizik ilminin uğraştığı illetler silsilesi, böyle bir sebep, şöyle bir sonuca bağlı olmasını gerektiren kanunlardır. Bu kanunların tasavvuru, bizi tabiatın şekillerine yani tabiatın mürekkep ve düzenlenmiş olmasını gerektiren tasavvurlara ulaştırır. Dolayısıyla tabiat kanunları, tabiatta hüküm süren nizamı ortaya koyar. Bu nizam da bizi bir gayeliliğin varlığını doğrulamaya götürür.[213]

Determinist anlayış, bizzat Batılı Filozoflardan tarafından da tenkit edilmiştir. Bu filozoflardan olan Hume'a göre, a olayını b olayının sebebi olduğunu söylersek, ne a'nın algısında ne de b'nin algısında bir nedensellik bağlantısı bulamayız. Burada nedeni de etkiyi de ne görebilir ne de duyabiliriz. Bizim burada görebildiğimiz sadece bu iki olayın birbirinin ardından geldiğidir. Bu her iki olayın üzün süre ard arda gelmiş olması bizde bir alışkanlık duygusu oluşturmuştur. Bundan dolayı sanki a olayı olmadan b olayının olmayacağını düşünmekteyiz.[214]

Batılı filozoflardan J. Stuart Mill (1806-1873) de David Hume (1711-1776) gibi iki olayın art arda gelmesini, nedensellik ilişkisi olarak değil, bunun ardardalık ilişkisi olduğunu belirtmiştir.[215]

---

[211] Ömer Demir, **Bilim Felsefesi,** Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 17.
[212] Öztürk, **a.g.e.,** s. 18.
[213] İzmirli, **Felsefe-i Ula,** s. 105-106; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 178-179.
[214] Gökberk, **a.g.e.,** s. 348; Öztürk, **a.g.e.,** s. 18.
[215] Öztürk, **a.g.e.,** s. 19.

İzmirliye göre illiyet prensibinin iki manası vardır:

1. Materyalist determinizmin ve Pozitivizmin benimsediği mana: Her hadisenin illeti, diğer bir hadisedir.
2. Metafiziğin teallukuna göre mana: Her hadisenin hakikaten bir illeti vardır. İllet doğurgan bir güçtür, bir kuvvedir, bir etkinliktir. İzmirli bu manayı Malebranche'nin (1635-1715) ifadesi ile anlatır. Bu düşünce: "Ancak Allah illettir. Tesir ancak Allah'tandır. Mahluk ancak sebeplerdir veya adi illetlerdir. Allah'tan başka tesir, Allah'tan başka malulü meydana getirme gücü yoktur." İzmirliye göre bu görüş Kelam alimlerinin de görüşüdür.[216]

Kısacası Allah, sonuçları, sebeplerine bağlı bir şekilde yaratmayı dilemiştir. Sebep-sonuç şeklinde sürekli sürdürülen bu düzen, Allah'ın adet-i sübhanîyesidir.[217]

2.2.2. Mucizeler

Mucize, kelime olarak "acz" kökünden türemiş olup, genel anlamda ise insanların, benzerini meydana getirmekten aciz kaldıkları olaylar olarak tanımlanır.[218]

Literatürde mucizenin, nübüvvetini ileri süren kişinin doğruluğunu ispatlayabilmesi için bazı özellikleri üzerinde durulur. Bunlar, kanıt olarak gösterilen harikulade olayın karışıklığa sebebiyet vermemesi için bizzat iddia sahibinin doğruluğuna işaret edecek tarzda meydana gelmesi, ya doğrudan yahut dolaylı biçimde ilahi bir fiil olması, olağan üstü bir şekilde zuhur etmesi, peygamberlik iddiası ve meydan okuma ile birlikte vuku bulması, peygamberin güvenilirliğini zedeleyecek bir şüphe taşımaması ve nübüvvet iddiasının ardından gerçekleşmesi gibi hususlardır. Mucizenin özellikleri arasında iki temel husus öne çıkar. Birincisi ilahi fiil olması ve sadece peygamberlerin elinde zuhur etmesidir. İkincisi de

---

[216] İzmirli, **Felsefe-i Ula,** s. 106-107; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 179.
[217] Öztürk, **a.g.e.,** s. 79.
[218] Nûreddin es-Sâbûni, **Mâturîdiyye Akaidi,** Bekir Topaloğlu (Çev.), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1978, s. 105.

mucizenin peygamberlik iddiasının ve meydan okumanın arkasından zuhur etmesidir.[219]

İmam Mâtûridî (863-944 m.) ise mucizede iki önemli özelliğin bulunması gerektiğini belirtir. Bunlar: 1. Peygamberin eli ile ortaya çıkmış olması. 2. Bu olayların benzerinin öğrenim yoluyla meydana getirilemeyecek olmasıdır.[220]

İbn. Ravendî gibi materyalist düşünürler mucizeleri batıl sayıp inkar etmektedir. Peygamberlerin gaipten haber vermelerinin ispatlanması mümkün olmayan bir iddia olduğunu savunmaktadırlar.[221] Ayrıca mucize, pozitivist düşünceli filozoflar tarafından tabiat kanunlarının ihlali olarak değerlendirilmiş ve tabiat kanunlarının, bu kanunları koyan tarafından ihlal edilemeyeceğini belirtmişlerdir.

Gazzâlî'ye göre ise mucize, peygamberler için mümkün olan bir durumdur. Mucize olağan üstü bir olay olup, başka insanlar tarafından meydana getirilmesi mümkün olmayan bir durumdur.[222]

Hayatın içerisinde adet haline geldiğinden dolayı mucize olduğunu unuttuğumuz veya fark edemediğimiz pek çok olay vardır. İnsanın organları ve bunların çalışma sistemi, hayvanlar alemi içerisinde arıların bal yapması, süt veren hayvanların süt vermeleri gibi pek çok mucizevi olay vardır. Bu olaylar zihnimizde belli bir düzen içerisinde sürekli tekrar ettiğinden, sıradan olaylar hükmüne geçmektedir. Ama bu sıradan olayları bile hattı zatında birer mucize olarak değerlendirmek gerekir. Burada meydana gelen olaylar tabii sebeplere dayandırıldığından dolayı Allah'ın irade ve kudreti insanlar tarafından görülmemektedir. Ancak çok sık vuku bulmayan olağan üstü bir olay gerçekleştiğinde şüpheye düşmeden bunlar mucize olarak değerlendirilir. Biz bu olağan dışı olaylar neticesinde Allah'ın irade ve kudretinin sınırsın olduğuna kanaat getirmiş olmaktayız.

---

[219] Halil İbrahim Bulut, "Mucize", **DİA,** Cilt no: 30, İSAM Yayınları, İstanbul 2005, s. 350-352.
[220] el-Maturidi, **a.g.e.,** s. 286-288.
[221] Ülken, **İslam Felsefesi**, s. 22-23.
[222] İsmail Erdoğan, "İslam Filozoflarına Göre Nübüvvet ve Mucize", **Fırat Üniv. İlah. Fak. Der.**, Sayı: 1, 1996, s. 441.

Bütün bunlarla beraber tabiattaki kanunu koyan ilahi güç, bu kanunlar üzerinde de istediği gibi tasarrufta bulunabilir. Bunda akla muhalif bir husus söz konusu değildir.

İzmirli'ye göre Peygamberler herkesin idrak seviyesine göre farklı farklı mucizeler göstermişlerdir. İnsanların bir kısmı fikirlerinin geriliğinden dolayı ancak hissedilebilen ve müşahede edilebilen mücizeler görünce bir kısım şeyleri idrak etmişlerdir. Bu mücizeler insan kudretinin üzerinde olduğundan insanlar üzerinde tesir meydana getirmiştir. İzmirliye göre Hz. Muhammed (s.a.v.)'in zatından sudur eden olağanüstü olayların varlığı rivayet yolu ile sabittir. Ona göre Allah olağanüstü şeylere has bir kısım kanunlar da vaz'edebilir. İzmirli, mucizenin tabiat kanunlarına aykırı bir durum olarak değerlendirenlere karşı da tabiat kanunları zorunlu olmadığını ifade eder.[223]

İzmirli, Hz. Peygamber'in ümmî, üstün ahlak sahibi, fıtri bir olgunluk sahibi olmasını en büyük mücizelerden sayar.[224] Bazı Kelam alimleri, Hz.Muhammed (s.a.v.)'in meydan okuma haricindeki mucizelerini, mucize olarak değerlendirmezler. Bunları Allah'ın birer lütuf ve inayeti olarak değerlendirirler.[225] İzmirlinin yukarıdaki yaklaşımı, bazı Kelam alimlerinin bu değerlendirmelerinden farklı olduğunu göstermektedir.

Peygamber Efendimizin elinden meydana gelen yemeğin ve suyun artması, parmaklarından suların akması gibi pek çok olağanüstü hadise rivayetler ile sabittir. Bu hadiseler beşer takatinin fevkinde olan olaylardır. Bu olayların Allah'ın Peygamber efendimiz vasıtası ile Müslümanlara göndermiş olduğu bir lütuf olmakla beraber birer mucizedirler.

---

[223] İsmail Hakkı İzmirli, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 34-35.

[224] İzmirli, **Anglikan Kilisesine Cevap**, s. 43-44.

[225] Erkan Yar, "Müslüman Düşüncesinde Olağanüstülük", **Fırat Üniv., İlah., Fak., Dergisi Sayı:4**, 1999, s. 209.

2.2.3. Ruh

İslam literatürüne göre ruh: İnsan ana rahminde iken, bedenine melekler tarafından üflenen, ölümü sırasında da yine melekler tarafından bedeninden çıkarılan ve onun sorumlu olmasını sağlayan hayat cevheridir.[226]

İzmirli'ye göre Filozofların metafizik konusunda çözmeye çalıştıkları iki önemli mesele vardır. Bunların: Ruh varmıdır, mahiyeti nedir ve beden ile ilişkisi nedir? Bu konuda ortaya atılan fikirleri İzmirli şöyle özetlemektedir:

1. Ruh vardır ama bedenden başka bir şey değildir.

2. Ruh bedenden başka bir şey değildir ama bedenin yok olmasından sonra bile canlı kalır.

İzmirli'ye göre ruhun ayrık olması hakkında ileri sürülen deliller şunlardır: Birlik delili: Düşünmenin ilkesi birdir ve parçalanamaz özelliktedir. Düşünen, duyan, irade eden hep "ben"dir. Bunlar birbirlerinden ayrı değil, bağımsız bir tek mevcuttur. Aynîlik delili: Bu delile göre beden sürekli yenilenmektedir ama ruh aynı kalmaktadır. Hafıza gücü ve sorumluluk bilinci gibi özellikler buna delil olarak gösterilebilir. Bu delile göre: Beden başka, ruh başkadır. Seçme, kendi nefsi ile olma delili: Bu delile göre ise beden kendi kendisine hareket etmeye elverişli olmayıp, hareketsizdir. Burada ruh bedene hükmedici ve onun sahibidir.[227]

İzmirli'ye göre vicdan, duyum ve fikir gibi bütün ruhi işler beynin işlemleri ve görevleridir. Gerçekte bir alet ile gösterilen ve o aletin kaybolması ile kaybolan, bozulması ile bozulan her olay o aletin bir görevidir. Beynin belirli en küçük bir parçasında kesinlikle bir fikir yoktur. Beyin iyi teşekkül etmiş ise fikir vardır. Beynin faaliyet ve yapısına göre az, çok ve güçlü olur. İnsan ruhu ile hayvan ruhunun keyfiyeti arasında da fark yoktur. İddia edilen ruh asla ait olmadığından bir

[226] Bekir Topaloğlu ve İlyas Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü**, İsam Yayınları, İstanbul 2010, s. 262.
[227] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 151-157.

varsayımdan ibarettir, hiç bir şekilde pozitif bir kavram değildir, ruhun salt (sanal) mahiyeti vardır.[228]

İzmirli, ruhun bedenden sonrada da var olduğu kanaatindedir. Düşünen "ben"dir, hisseden "ben"dir, irade eden "ben"dir ama üç ayrı varlık değil bir tek varlıktır. Ruhu farklı parçalardan oluşmuş sayarsak, artık hiçbir idrak, hiçbir fikir mümkün değildir. Her fikir gerçekte duyumların veya tasavvurların çokluğunu şuurun birliğine döndürmek ve indirgemekten ibarettir. Diğer taraftan beden ve beyin mahiyeti bakımından birleşiktir. Organizmanın tekliği tümüyle şeklidir, hücreciklerden her biri hayret verici bir derecede farklı olan atomlar dizisidir, her biri büyük olan kainata oranla birer küçük kainattır.[229]

İzmirli, bedenin sürekli kullanıldığını, tamir edildiğini ve değiştiğini belirtir. Ama bunun yanında fikirler, düşünceler, duygular değişmemektedir. Beden kesintisiz olarak yenilendiği halde ruh daima kendisinin aynı olarak kalmaktadır. Ona göre hafıza kuvvetinin bulunması, ahlakî sorumluluğun kabul görmesi, ruhun beden gibi değişmeyip aynen baki kaldığına delildir. Ruh seçendir, fâildir, fiillerin yöneticisidir. Beden ise âtıldır, kendi kendine hareket etmeye elverişli değildir.[230]

İzmirli'ye göre bedenin yok olması ruhun yok olasını gerektirmez. Ruh canlıdır, ölüm sadece ruhun fonksiyonunun türünü değiştirir.[231]

Sonuç olarak İzmirli, Batı'da, Doğu'da, İslam alimleri ve modern filozoflar arasında ruhun çözümlenememiş bir problem olduğunu düşünmektedir. İzmirliye göre ruh konusu, dinin zorunluluklarından değildir. Ruh hakkında nasıl inanılırsa inanılsın tevhide aykırı bir itikat oluşturmayacaktır. Bu konuda "De ki: Ruh Rabbimin işlerinden biridir" ayetinin beyanı kadar kesin bir söz yoktur.[232]

---

[228] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 189.
[229] Şehristani, **a.g.e.,** s. 421-424; İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 190.
[230] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 190-191.
[231] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 194.
[232] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 168.

2.3. DARWİNİZM

İnsanların zihinlerini meşgul eden en temel sorulardan bir tanesi insanların, hayvanların ve bitkilerin nasıl var olduğu, yeryüzünde hayatın nasıl başladığı sorusudur. Her asırda bilim insanları bu soru üzerinde çok ciddi kafa yormuş, değişik düşünceler insanların kafalarında oluşmuş ve çok ciddi tartışmalar yaşanmıştır.

Bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle bu sorunun kısmen çözüldüğünü düşünenler olduğu gibi, bilimin yetersiz kaldığı veya açıklayamadığı durumlarda, bilim insanları bu sorunun cevabını hayal gücüyle bulmaya çalışmışlardır.

İsmail Hakkı İzmirli'nin yaşadığı zaman dilimi, materyalist ve pozitivist düşüncenin en etkili ve yaygın olduğu bir dönemdir. Bu fikir akımları, temelde "yaratılış" meselesinde bir çıkış yolu bulamadıklarından dolayı, tekâmül nazariyesini, kendi fikirleri için bir kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Tekâmül nazariyesine getirilecek olan izahlar, bir yönüyle Materyalizmin ve Pozitivizmin de dayanak noktalarını çürütmüş olacaktır.

Darwinistler, temelde insanın yaratılmış olduğu fikrinin yerine onun tekâmül ederek bugünkü hali aldığı kanaatindedirler. Onlar insanı, tabiatın başarılı ve gelişmiş bir hayvanına indirgemektedirler.

Bundan dolayı öncelikli olarak burada Kur'an-ı Kerim ve Hadislere göre yaratılış konusu üzerinde durmayı faydalı görmekteyiz.

2.3.1. Kur'an-ı Kerim'e Göre Yaratılış ve Tekâmül

Kur'ân'da insanın yaratılışının, göklerin, yerin, bitkilerin ve hayvanların yaratılışından sonra olduğu görülmektedir. Dolaysıyla insan, insan olarak yaratıklar zincirinin en son halkasını teşkil etmektedir. Orijini ise diğer canlılarla birlikte hayatın orijinine kadar uzanmaktadır.[233]

Kur'an-ı Kerim, yaratılışın başlangıç aşamasından bahsederken, "hâleka" fiilini kullanır. Hâleka fiili sadece insan yaratılışı için değil, tüm varlıkların yaratılışı

[233]İsmail Yakıt, **Kur'ân'ı Anlamak,** Ötüken Yayınları, İstanbul 2003, s.49.

için de kullanılmaktadır. "Her şeyi yaratan ve onun mukadderatını tayin eden O'dur."[234]

Kur'an-ı Kerim daha sonra ise, insanın özelliklerini ve yaratılış sürecini anlatmaktadır. "Bir Allah'tır ki yeryüzünü, size karâr edecek bir yurt, göğü de bir kubbe olarak yaratmıştır ve size sûret vermiştir, sûretinizi de en güzel bir şekle sokmuştur ve sizi, tertemiz şeylerle rızıklandırmıştır; işte budur Rabbiniz; ne yücedir âlemlerin Rabbi Allah."[235]

Bu ayette ise "savvera" fiili kullanılmıştır. "Savvera" fiili şekil vermek, biçim vermek ve her yönden tamamlamak gibi anlamları ihtiva etmektedir.

Kur'an-ı Kerim ilk insanın yaratılmasının birinci aşaması olarak toprağa değinir, daha sonra yumuşak ve yapışkan çamuru zikreder. Sonra da sırası ile bu çamurun süzülüp, katılaştırılarak şekil verilmesi gibi aşamaları zikretmektedir. Görüldüğü gibi Kur'an-ı Kerim insanın ana maddesini, toprak olarak göstermektedir.

Toprağın böyle bir balçık haline gelebilmesi için en önemli madde şüphesiz sudur. Kur'an-ı Kerim bu karışımı şu ayetiyle açıklar: "Kasem olsun, Biz insanı süzülmüş bir çamur veya bir hülasadan yarattık."[236] Suyun ehemmiyetini ifade eden, "Biz, her canlı nesneyi sudan yarattık"[237] ayeti kerimesidir.

Bu aşamalardan sonra bir şekil verme merhalesi gelir. Kur'an-ı Kerim buna, "Andolsun Biz, insanı bir kara çamur ve şekillenmiş bir balçıktan yarattık."[238] Ayetiyle işaret eder. Bundan sonra bir düzenleme, tesviye, dengeli bir hale getirme merhalesi söz konusudur. Kur'an buna da şu ayetiyle işaret eder: "Ben onu düzenleyip, insan şekline koyduğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman, derhal onun için inkıyat secdesine kapanın."[239]

Yukarıdaki ayetlerden anladığımız kadarı ile insan, bu aşamaya gelinceye kadar, geçirmiş olduğu evreler şöyle sıralanabilir: Toprak, çamur, süzülmüş çamur,

[234] **Kur'an-ı Kerim,** Furkan Suresi, 25/2.
[235] **Kur'an-ı Kerim,** Mu'min Suresi, 40/64.
[236] **Kur'an-ı Kerim,** Mü'minun Suresi, 23/12.
[237] **Kur'an-ı Kerim,** Enbiya Suresi, 21/30.
[238] **Kur'an-ı Kerim,** Hicr Suresi, 15/26
[239] **Kur'an-ı Kerim,** Hicr Suresi, 15/29.

çamura şekil verilmesi yani sertleştirilmiş balçık ve en sonunda kendisine ruhun üflenmesi neticesinde canlı bir varlık olma hüviyetine kavuşma.

Şimdi konumuzla alakalı diğer ayetlerin üzerinde durmamız gerekmektedir.

1. "Ve hani Rabbin meleklere, Ben kuru bir çamurdan, şekillendirilmiş balçıktan bir insan yaratacağım. Ben onu düzenlediğim insan şekline koyduğum ve içine ruhumdan üflediğim zaman, derhal onun için saygı ile eğilin, demişti."[240]

Bu ayetler yukarıda anlattığımız gibi Hz. Âdem'in toprak, çamur, kendisine şekil verilmiş bir balçık ve kurutulduktan sonra kendisine İlahi ruhtan üflendiği anlatılmaktadır. Burada anlatılanlara baktığımızda, Hz. Âdem'in su ve toprağın buluşması neticesinde yaratıldığını görmekteyiz. Bunun harici her hangi bir şeye dayanmadığını, yani onun solucan, kurbağa, at, maymun gibi devrelerden geçerek tekâmül etmediğini görmekteyiz.

2. "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratıp, o ikisinden birçok erkek ve kadın türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının."[241]

Kur'an-ı Kerim, burada bir atalar silsilesini, "bir tek nefis" demekle reddetmektedir. İnsanlığın atası olarak bizim anladığımız Hz. Âdem'dir. Hz. Âdem ise herhangi bir canlıdan türeyen veya evrimleşen bir varlık değildir. O başlı başına yaratılmış bir canlıdır. İnsanlık türünün de ilk örneğidir.

3. "Ve dedik ki: Âdem! Eşinle birlikte cennete yerleş ve oradaki nimetlerden istediğiniz şekilde bol bol yiyin, sadece şu ağaca yaklaşmayın. Aksi halde, zalimlerden olursunuz."[242]

Eğer tekâmül düşüncesi gerçek olsa idi, Kur'an-ı Kerim insanı anlatmaya, Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan başlamazdı. Yine eğer tekâmülcülerin iddiaları doğru olsa idi bu önemli meseleye bazı ayetlerde yer verilmiş olurdu.

---

[240] **Kur'an-ı Kerim,** Hicr Suresi, 15/28-29.
[241] **Kur'an-ı Kerim,** Nisa Suresi, 4/1.
[242] **Kur'an-ı Kerim,** Bakara Suresi, 2/35.

2.3.2. İsmail Hakkı İzmirli ve Tekâmül

XIX. yy.'da etkili olan Materyalizm ve Pozitivizm gibi fikir akımları "yaratılış" ile ilgili bir görüş ortaya koyamadıkların dolayı tekâmül nazariyesi onlar için bir dayanak noktası olmuştur. Bu teoriyi kabul etmedikleri zaman bunun yerine koyabilecekleri alternatif bir teori bulamamışlardır. Dolayısı ile tekâmül fikri, hem Materyalizmin hem de Pozitivizmin inanç düsturlarından birisi olmuştur.

İzmirli, tekâmül teorisinin İslam düşünürleri tarafından da daha VIII. yy.'da ortaya atıldığını belirtir ve bu düşünürlerin fikirlerini açıklamaya çalışır. Bu düşünürler: el-Cahız, İhvân-ı Safa, Ebu Ali Miskeveyh, İbnü'l Heysem, Nasir-i Tusi, Celaleddin-i Rumî, Muhammed Kazvini, İbn-i Haldun, Kınalızade Ali Efendi, Abdulkadir Bidil, Erzurumlu İbrahim Hakkı'dır.[243]

"Hay olan mevcudattaki gaiyyet-i zahire mübaraze-i hayatiye ve istifa-i tabii ile izah olunur. Nitekim Darwin, Spenser, Hegel .. vb. gibi evrimciler böyle izah ediyorlar. Her fert, hem şahsını hem türlerini muhafazaya çalışır. Her ferdin böyle çalışmasından rekabet husule gelir. Bu takdirde fertler arasında rekabet bulunmuş olur, bu rekabetten de mübareze-i hayatiyye husule gelir. Mübareze-i hayatiyye neticesinde güçlü, zayıfa üstün gelir, güçlü hâkim olur, zayıf mağlup olur. Güçlü kalır, zayıf kalkar. Böylece tabiat daima kaviyi, hayat için kendi aralarında cidal-i daimide bulunan bilcümle mevcudattan yalnız şeraiti vücude, tabiatı mahallin icabatına en ziyade elyâk olanları intihâb eder. Bunlar baki kalır, diğerleri mahvolur gider. Tabiatın bu haline ıstıfa-i tabii, bu konuna da "Baka-i elyak" kanunu derler. Demek oluyor ki kâinatta cari olan şu intizam, gaiyyet mübaraze-i hayatiyye ile ıstıfa-i tabiîden neşet etmektedir. İşte kuşun kanadı, uçmak mefhumunun kanatları teşkile badi olduğunu farz etmeksizin mübaraze-i hayatiye ve ıstıfa-i tabiîyyeden dolayı, muhite intibakından naşidir denir. Kuşun ilk nev'i seyr ve harekete yukarıya doğru sıçramakla başlamış, sonra aradan milyonlarca sene geçtikten sonra bu kanatlar kendiliğinden peyda olmuş da kuş uçmuş!"[244]

[243] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 35-38.
[244] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 231.

İzmirli İsmail Hakkı Darwinizm'in tabii seleksiyon adını verdikleri teoriyi bu şekilde ifade ettikten sonra bu teoriye kendi eleştirisini getirir.

"Evet, bu faraziye muhite elyak olanların baki kaldığını izah ediyor ise de muhite liyakatlerinin menşei, aslı nedir? Şerait-i vücuda elyak olanların bekası neden neş'et ediyor? İşte burasını izah etmiyor. Hâlbuki bu cihet izaha muhtaçtır. Acaba bu menşe ne olacaktır? Bu menşe ya tesadüfî ve ittifakî olur; ilell-i umyanın yani iradesiz, şuursuz illetlerin arızi bir intibakı olur yahut hayatın lazımı olan bir kanunu olur ki kaffe-i mevcudat-ı zi-hat o kanunun ahkamına tevfikan şerait-i vücuda intibaka müncer olur. İhtimal-i evvel vaki olamaz Menşe ittifakı olamaz. Çünkü hilkatten biri böyle mükerrer, böyle sabit bir tesadüf nasıl mümkün olur? Tesadüfün kuradan ne farkı vardır? Tesadüf eseri vuku bulan şeylerde te'minat bulunabilir mi? Te'min olunamayan kavanin sabit olabilir mi? İhtimal-i saniye gelince; eğer menşe hayatın kanun-ı lazımı ise bu kanun-ı hayat ilel-i gaiyye kanunu demek değil midir?"[245]

Tabiatın her hâlükârda üstün ve kuvvetli olanı seçme gibi bir özelliği vardır. Seçilen bu varlıklar hayatiyetlerini devam ettirirler veya bir kısım gelişimler gösterebilirler. İzmirli bunu böyle kabul etmekle beraber, "Acaba tabiatı bu üstün ve kuvvetli olanı seçmeye sevk eden sâik ne olabilir?" diye sorduktan sonra şu cevabı vermektedir:

"İntihab-ı tabiî kanunu münkirîn-i ilahın en müşkil zamanlarında iltica ettikleri bir girizgâhtır. Hâlbuki o sâik ancak bütün eşya üzerinde keyfe mâ yeşâ tasarruf eden, irade-i kâhiresi veçhile tedbir eden, bütün eşya üzerinde hikmetini yürüten, bütün eşyayı muhit olan kudret-i bâhire-i Subhaniyye'den başka bir şey ile asla şâfî surette izah olunamaz. Demek oluyor ki müşkil zamanlarında girizgâh edindikleri intihâb-ı tabiî kanunu halık-ı zü'l-Celâlın vücud-ı Subhanîsine istidlal için vâzıh bir bürhandır.[246] Bu kanunların tesadüfen meydana gelmesi mümkün olmadığından dolayı, bu gayelilik kanununun aynı demektir."[247]

---

[245] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 231-232.
[246] İzmirli, **Yeni İlm-i Kelam,** s. 232.
[247] İsmail Hakkı İzmirli, **Mulahhas İlmi Tevhid,** Kanaat Matbaası, İstanbul h.1338, s.93.

Harputî de meseleye aynı şekilde yaklaşmaktadır. Harputî'ye göre muhite elyak olanların varlıklarını devam ettirdikleri ancak muhite liyakatlerinin menşei ve aslı nedir, vucuda elyak olanların bekâsı neden neşet ediyor? Bu menşe, ya ittifakî olarak şuursuz ileli ümyanın bir intibakı arazîsi olur ya da hayatın lazım-ı gayr-ı mufarıkı olan bir kanunu olur ki o kanun ahkâmına tevfikan zihayat bütün mevcudat şeraiti vücuda elyak olur. Bu ikisinden başka ihtimal yoktur. Bu ihtimallerden ittifakî olamaz. Çünkü yaratılıştan beri böyle mükerrer, böyle sabit bir ittifaktan, bir tesadüften daha gayr-ı muhtemel ne olabilir. İlim ve felsefe bunu kabul etmez. Eğer hayatın kaynağı kanunu lazım-ı gayr-ü mufarıkı ise bu kanun hayatta ayniyle ilel-i gaye kanunudur. İkincisi âlemin amaçlar dizisi olması âlemdeki intizam, âlemin bir şuursuz bir tesir edicinin eseri olmamasını gerektirir.[248]

Darwinistlere göre çevreye uyabilen canlılar hayatiyetlerini devam ettirebileceklerini belirtmekle beraber bu uyumun nereden geldiğini izah edememektedirler. Her başları sıkıştığında müracaat ettikleri yegâne konu bunların tesadüfen olması konusudur. Ancak yaratılıştan beri böyle düzenli ve devamlı bir tesadüften bahsetmek mümkün değildir. Zira düzenin olduğu bir yerde tesadüften bahsedilmesi akla aykırı bir husustur. Şimdi canlıların hayatiyetlerini devam ettirmelerinin kaynağı mevcut olan bir kanun ise ve bütün canlılar hayatta kalabilmek için bu kanunun şartlarına uymak zorunda iseler, bu kanun gâi illetlerden başka bir şey değildir.[249]

Tabiatın güçlü olanı seçmesi, Allah'ın koyduğu kanunun işlemesidir. Kur'an-ı Kerim'in şu ayeti buna işaret etmektedir. "Ve Rabbin dilediğini seçer ve yaratır."[250]

Tekâmül nazariyesinde olduğu gibi Materyalizm ve Pozitivizm gibi XIX. yy. fikri cereyanlarının kainatın yaratılışı ve mevcut düzenin oluşumunu izah etmede kullandıkları argüman, her şeyin tesadüfen meydana geldiği görüşüdür. Burada tesadüf üzerinde biraz durmakta fayda mülahaza ediyoruz.

Bir hücreyi ele almak istiyoruz. Hücrenin temeli proteindir. Bir insanda yüz trilyon hücre bulunur. Her bir hücrede bir milyona yakın protein vardır. Bir proteinin

[248] Harputî, **a.g.e.,** s. 153.
[249] Topaloğlu, **a.g.e.,** s. 143.
[250] **Kur'an-ı Kerim,** Kasas Suresi, 28/68.

tesadüfen meydana gelebilmesi için matematikçilerin hesaplamalarına göre 10^{160} yani 10 rakamının arkasına 160 sıfır ile ifade edilen bir rakamda 1 ihtimaldir. Ortada bir tercih edici olmadan bunun meydana gelebilmesi ise muhaldir. Bu iş için gerekli olan zaman ise 10^{240} olarak ifade edilmektedir. Ayrıca bu olayın tesadüfen meydana gelmesi için yeryüzünü birkaç milyon defa doldurup boşaltan maddeye de ihtiyaç vardır.[251]

Evrende, dünyada ve her canlıda muazzam bir yaratılış mucizesi görmekteyiz. Dünyanın evrenin içindeki konumu, Güneş ve Ay'a olan uzaklığı, kendi ekseninin eğikliği, kendi etrafında ve bununla beraber Güneş'in etrafındaki dönüşü vb. pek çok olay ince hesaplamalar ve özenle belirlenmiş ölçülerle ayarlanmıştır. Bütün bunların kendi kendine ve tesadüfen meydana gelmesi akli düşünceden uzak olan hadiselerdir. Yine her canlı türünün kendi içyapılarındaki düzen, organlarının fonksiyon ve uyumu çok ciddi planlamalar neticesinde ortaya çıkabilecek hüviyettedir. Bütün bunlar tesadüften uzaktır. Zira düzen, uyum, ince hesapların neticesinde ortaya çıkan varlıkların olduğu yerde tesadüften bahsedilemez. Günümüz ilmi gelişmeleri de göstermiştir ki bir müreccih, bir fail olmadan bir hadisenin meydan gelmesi imkân dâhilinde değildir. Dolayısı ile tüm kâinatında bir tercih edici olmak zorundadır.

İzmirli, ayrıntılı olarak tekâmül nazariyesini ele alıp doğrudan reddetmemiştir. Bunun yerine İslam düşünürlerinin bu konudaki fikirlerini vermeye çalışmıştır. Bununla beraber tekâmül nazariyesinin iki noktadan hareket ederek itibarını kaybettiğini ve kifayetsizliğinin ortaya çıktığını belirtmiştir:

1. İnsanın yüz açıklığı, dik açı şeklindedir. Şekil itibariyle insana yakın olan maymunun yüz açıklığı ise asla dik açıya ulaşamamıştır.
2. İnsan, arkasını elleriyle kaşır, maymun ise hiçbir vakit elleri ile yani ayakları ile kaşıyamaz, yalnız arkasını siler.[252]

İzmirli, maymun ile insan arasındaki biyolojik farklılıklardan dolayı bu teorinin inandırıcılığını kaybettiğini belirtmiştir.

---

[251] Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 170.
[252] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkirleri Arasında Mukayese,** s. 39.

İnsanların maymundan gelmiş olması evrimcilerin ileri sürdükleri tezlerdendir. Ancak maymunlar ile insanlar arasında çok ciddi farklılıklar vardır.

Maymunların beyni 130 gr.dır. Buna karşı insan beyni tam olarak 1300 gr.dır. Yani maymun beyninin tam on katıdır. Evrimciler bu farkın, insanoğlunun beyin yediğinden dolayı oluştuğunu belirtirler; ama bu kabul gören bir düşünce değildir.[253]

Tekâmül nazariyesi XIX. yy.'ın sonlarına kadar kendisini kabul ettirmiş bir teori olmuştur. Ancak 1890'lardan sonra bir kısım kuşkular Batı âleminde de oluşmaya başlamıştır. Bu nazariyeye göre tabi seleksiyon ile bir türün uzun sürede kazandığı özelliklerin, kalıtımla diğer türlere geçtiği kabul edilir. Ancak Almanya'da Weissman'ın ortaya koyduğu düşünce kalıtım sorununu başka bir yol ile açıklar. Kalıtımın yalnız tohum hücresine özgü olduğunu ve bunun başka hücrelerden bütünüyle ayrı ve bağımsız bulunduğu için vücutta meydana gelebilecek herhangi bir dönüşüm ve başkalaşımdan bu hücrenin etkilenmeyeceğini, onun için de sonradan kazanılan niteliklerin kalıtımla geçemeyeceğini söyler.[254] Alman hücre bilginleri de bir canlının ömrü boyunca kazandığı vasıfların kendi nesline geçmediğini tespit etmişler ve tekâmül düşüncesini tehlikeye atmışlardır.[255]

İnsanların sahip oldukları özelliklerin kendilerinden sonraki nesle geçmesi konusunda bir iki örnek vermekte fayda görmekteyiz. Bir haltercinin yapmış olduğu ağırlık çalışmalarının neticesinde kol ve ayak kaslarında ciddi seviyede güçlenme meydana gelmektedir. Ama bu haltercinin çocuğu olduğunda aynı özellikleri taşımadığını görmekteyiz. Yine buna benzer bir örnek de şudur; Müslümanlar yaklaşık 14 asırdır sünnet olmaktadırlar. Bunca geçen süreye rağmen hiçbir sünnet olan Müslüman'ın çocuğu sünnetli olarak dünyaya gelmemektedir. Bunlar bize, kazanılan vasıfların bir sonraki nesle geçmediğini göstermektedir. Darwin geçmiş dönemlerde bir kavmin köpeklerinin kuyruğunu kestiklerinden dolayı daha sonra doğan yavrularının kuyrukları kesik olarak dünyaya geldiklerini söyler zira köpek kuyrukları lüzumsuzdur. Ama unutulmamalıdır ki asırlardır İbraniler ve Araplar çocuklarının sünnet etmektedirler ama hiçbir çocuk doğarken sünnetli olarak

[253] Nurbaki, **a.g.e.,** s. 55.
[254] Yusuf Yüce, "Hilmi Ziya Ülken'in Materyalizm ve Spiritualizme Eleştirisel Yaklaşımı", **(Yüksek Lisans Tezi,** Selçuk Üniv. Sos. Bilim. Ens., 2009), s. 52-53.
[255] Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi,** Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s. 242.

doğmamaktadır. Evrimciler kullanılmayan organların zamanla güdükleştiği kanaatindedirler. Burada zürafanın boynunun uzamasını ağacın üstüne ulaşma isteğinden kaynaklandığı vurgulanmıştır. Ancak keçi neden kısa kalmıştır? Zira keçiler de ağaç dallarından beslenirler ama boyunları zürafalar kadar uzamamıştır.[256]

Çevreye uyum sağlayamayan veya güçlü olmadığından dolayı hayatiyetlerini devam ettirebilen pek çok canlı türü vardır. Köryılan onlardan bir tanesidir. Gerçekte kertenkeledir ama diğer kertenkeleler gibi hayatları kolay değildir. Böyleyken bile bu tür kertenkele hayatiyetini hiç değişmeden devam ettirmiştir. Dağ fareleri için de durum aynıdır. Ayaklarının kısa olmasından dolayı hayatları oldukça zordur. Fakat bu canlı türü buna rağmen seleksiyona uğrayıp yok olmamış ve hayatiyetini devam ettirmiştir.[257] Bu tür örnekleri artırmak mümkündür ancak bu kadarla yetineceğiz.

Darwin'e göre insan, maymunun saflaşarak ve aşılanarak aradan uzun zaman zarfı geçtikten sonra, önce orangutan, sonra da insanların ilk sınıfı olan yamyamlık mertebesine çıkmış halidir. Cemalüddin Afgânî Darwin'in bu görüşünü belirttikten sonra Darwinistler tarafından cevaplanması zor sorular sorarak, bu teorinin asılsız hükümler ihtiva ettiğini belirtmeye çalışmıştır. Bu soruları şöyle sıralayabiliriz:

Hindistan ormanlarındaki ağaçların ve bitkilerin kökleri ve dalları havada olup aynı su ve topraktan beslenmelerine rağmen, her birisinin dalları ve yaprakları şekil ve uzunluk olarak birbirinden oldukça farklıdır. Bunların çiçekleri ve meyveleri çok çeşitli olup her birisinin renk, koku ve büyüklükleri birbirinden farklıdır. Bunların beslendikleri noktalar aynı olmasına rağmen bunların yapılarındaki bu kadar farklılık nereden kaynaklanmaktadır? Bu ormandaki ağaç ve bitkiler hangi harici tesirle meydana gelmektedir? Diğer taraftan insan ve hayvan türlerinin vücutlarında bulunan iç ve dış organlarının yerli yerinde ve eksiksiz, hikmete uygun bir şekilde yerleştiren kimdir? Vücutta bulunan iç ve dış organların üzerlerine düşen görevleri eksiksiz olarak yerine getirmelerine sevk eden saik nedir?[258]

Bilindiği gibi 1912'de bulunan bir iskeletin üzerinde biraz oynama yapılarak "piltdovn adamı" diye teşhir edilen bir olay vardır. Bu iskelet sayesinde evrimciler

[256] Nurbaki, **a.g.e.,** s.50.
[257] Nurbaki, **a.g.e.,** s.50.
[258] Afgânî, **a.g.e.,** s.19-20.

bu teorinin gerçekliğine en büyük delil olarak lanse etmişler ve bunun üzerinden seminerler ve konferanslar verişmişlerdir. Evrimi savunan bilim insanları bu iskeleti 500.000 yıl önce yaşamış maymun ile insan arası bir canlıya ait olduğunu ileri sürüyorlardı.[259]

Darwinistler bu iskelet etrafında bilimsel çalışmalar sürdürmüş ve bu iskeleti pek çok bilimsel teze dayanak noktası yapmışlardır.

Darwinistlerin bu sevinci ne yazık ki uzun sürmemiş 1952'de K. Oakley isimli bir bilim adamı iskelet üzerinde yaptığı flor denemeleri sayesinde, bu iskeletin 500.000 yıllık değil, bin yıldan daha az bir zaman öncesine dayandığını iddia etmiştir. İskelet daha ayrıntılı incelendiğinde ise iskeletin kafa tarafı ile diğer kısmının ayrı ayrı varlıklara ait kemikler olduğu anlaşılmıştır. Çene kısmı 60 yıl önce ölen bir maymuna, baş kısmının da 300 yıllık bir insana ait olduğu, ayrıca dişleri törpülenerek alt çene ile üst çene uyumu sağlanmak istendiği ve iskeletin kimyasal bazı muameleler ile eskitildiği ispatlanmıştır.[260]

Tekâmül nazariyesini savunanların en büyük dayanaklarından olan "piltdovn adamı" tezi bir sahtekârlık olarak bilim tarihine geçmiştir. Bunun gibi bazı iskelet parçaları üzerinde de aynı tarzda sahtekârlıklar yapılmış ama gelişen bilim ile beraber bunlar tespit edilip, sahtekârlıklar tescil edilmiştir.

Aslında bulunan fosiller, tekâmül nazariyesi için hiçbir zaman iyi bir delil olamamıştır. Her türün belli aşamalarla yeni türlere dönüştüğünü düşünen Darwin, buna delil olabilecek ara fosilleri bulamamıştır. Darwin bizzat kendisi ara fosillerin bulunamayışını, evrim teorisinin en zayıf halkası olduğunu itiraf etmekten kendisini alamamıştır.[261]

Erzurumlu İbrahim Hakkı Hazretleri'nin tekâmül ile ilgili ifadelerinde kast olunan husus, bu tekâmülün aklî ve ruhî bir tekâmül olduğu meselesidir. Bu halkanın en son mertebesini de insan oluşturmaktadır. Varlıklar âleminin zirvesi insandır.

---

[259] Nurbaki, **a.g.e.,** s. 44.
[260] Nurbaki, **a.g.e.,** s. 44.
[261] Jeremy Rıfkın, **Darwin'in Çöküşü,** Ali Köse (Çev.), Ufuk Kitapları Yayınları, İstanbul 2001, s.99.

Bitkiler, hayvanlar ve nihayetinde bu varlık silsilesi insan ile tekâmülünü tamamlamıştır.[262]

Tabiatta tekâmül faktörünün olduğunu inkâr edemeyiz. Fakat bu mahdut ve malum sınırlar içerisindedir. Tekâmül ile ne ilk yaratılış izah edilebilir ne de tabiatta meydana gelen değişiklikler. Yapılan çalışmalar tabii seleksiyon ile başkalaşma ve değişimlerin meydana gelemeyeceği doğrultusundadır. Buna göre başkalaşma yolu ile yeni bir vasfın bir türde kazanılması için, bu vasfın aynı türden tahminen bir milyon nesil üzerinde tekrarlanması gerekmektedir. Bu yol ile mütekâmil canlıların meydana gelmesi akıldan uzak bir husustur. Canlının, tekâmül kabiliyetine sahip oluşu bile onun kendi dışında bir yaratıcı tarafından yaratıldığının bir delilidir.[263]

İzmirli, Kur'an-ı Kerim'deki yaratılış ile ilgili ayetleri kabullenmek ile beraber Darwin'in benimsemiş olduğu evrim teorisine dolaylı olarak karşı çıkmış olmaktadır.

2.4. MATERYALİZM

İzmirli İsmail Hakkı Materyalizmi, XIX. yy.'da insanları en çok etkileyen fikir akımlarından birisi olarak değerlendirir.

İzmirli'ye göre, maddenin kâdim veya hâdis olması itibariyle maddenin ehemmiyeti büyüktür. Madde, hâdis olduktan sonra mahiyeti ne olursa olsun Kelam ilmine bir zarar veremez. Burada Allah âlemin yaratıcısı olarak kabul edildikten sonra hâdis olan madde nasıl telakki edilirse edilsin dine bir zararı olamayacağı kanaati vardır.[264]

Materyalizm, maddeyi ezelî, sonsuz, zorunlu, kendi kendine hareket edici ve kendi başına var olucu olarak kabul eder. Bunun neticesinde de kâinatta bir illet-gaye bağlantısı yoktur, var olan her şey kendi kendine veya tesadüfî olarak var olur.

[262] İzmirli, **İslam Mütefekkirleri ile Garp Mütefekkürleri Arasında Mukayese,** s. 38.
[263] Topaloğlu, **a.g.e.,** s.170-171.
[264] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s.172.

Yaratıcı bir varlıktan söz edilemez dolayısı ile "Tanrı yoktur" görüşünü benimsemiş olurlar.[265]

Zihnen veya vücuden evvel olan şeye mebde denir. Bu mebde-i evveller yani aklın ilk prensipleri fikirlerimizin her amelinde zımnen dâhil olan külli ve zaruri hükümlerdir. İzmirli, Kelam ilmine göre illet ve gaye prensiplerini aklın ilk prensiplerinden sayar.[266]

İzmirli'ye göre Mebde-i İlliyet: "Her hadisenin bir sebebi vardır." Kaziyesiyle ifade edilir. İlliyeti temsil eden kaziye terkibidir. Mebde-i illiyet bir birini takip eden kanunlardır. Bu hem külli hem de zaruridir. Bütün mümkün olan mevcutlar için de sadıktır, doğrudur. İlletsiz bir hadisenin meydana gelmesi ise mümkün değildir.[267]

Mebde-i Gâiyyet ise "hiçbir şey gayesiz, maksatsız meydana gelmez" önermesiyle ifade edilir. Gaye, zihinde olması itibariyle; illet, hariçte olması itibari ile sonuçtur. Mebde-i gâiyyetten maksat her hadisede bir gayenin bulunduğunu izah etmektir. Bununla beraber birçok eşyanın gayesi de bize görünmüyor. Bundan dolayı bazı âlimler mebde-i gâiiyyetin külli ve zaruri olduğunu kabul etmezler.[268]

İzmirli, bunu bir örnek önerme ile açıklar. Bu örnek önerme, "okulumuz taştan yapılmıştır." önermesidir. Burada okulun yapılmış olması onun bir mimar tarafından yapıldığını gösterir ki bu illiyet prensibidir. Burada okulun neden yapıldığı sorusu bizi gaye prensibine götürecektir. Bu bilgiler hem küllidir hem de zaruridir. Külli olması bütün mümkün varlıklar için ortak ve doğru olmuş olmasıdır. Zaruri olması ise, düşünülmemeleri zaruri olmakla beraber, dışarıda, hariçte olmamaları da mümkün değildir. Bunlar olmadan bilgi meydana gelmez. Onun için bunlar bilginin şart-ı zaruriyyesidir.[269]

Kelam Âlimleri maddenin hâdis oluşunu, Allah'ın varlığına bir delil olarak kullanırlar. Madde ve cisimlerin hudûsunu da hareket ve sükûndan hareket ederek

[265] Topaloğlu, **a.g.e.,** s.153.
[266] İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit,** s. 71-72.
[267] İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit,** s. 74.
[268] İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit** s. 75.
[269] İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit** s. 75.

delillendirirler. Maddenin hâdis olduğu ispatlandıktan sonra her hâdis bir Fâil-i Muhtar'a muhtaç olmuş olur.[270]

Afgânî'ye göre sonlu olan bir cisme sonsuzluk gibi özellikleri lüzumlu kılmak, önde gelen muhallerdendir.[271]

XIX. yy. fikir adamlarından Filibeli Ahmet Hilmi'ye göre, hakiki bir ilk sebep olarak bir Vâcibu'l Vücut kabul edilmedikçe maddenin varlığını anlamak ve izah etmek bile mümkün değildir.[272]

Filibeli, Materyalist düşünürlerden olan Büchner'in, bir saat için de "madde birtakım âlimce terkipler neticesi olarak vakitleri gösterir," ifadesine karşı olarak, saati gören kişinin onun bir yapıcısının ve gayesinin olduğunu görmek zorunda olduğunu söyler. Ön yargısı olmayan ve hislerine mağlup olmayan her kişinin, saatin kendi kendine var olamayacağını, gayesi olan biri tarafından meydana getirileceğini bilir.[273]

Filibeli, bunu beyan ettikten sonra sözü "entropi" prensibine getirmektedir.

Entropi, termodinamiğin ikinci yasası olarak kabul edilir. Entropi termal işlemlerde yönü belirler. Suyun yukarıdan aşağıya akması gibi ısı da sıcaktan soğuğa akar. İşte bu yönü belirleyen entropidir. Bu yasa, termal süreçte yapılan bir işi ve verilen bir iç enerjiyi geri döndürmenin imkânsız olduğunu göstererek, sonsuz bir döngünün mümkün olamayacağını ispatlar.[274]

Kısacası bu yasa, kâinatta kendi haline bırakılan tüm sistemlerin zamanla düzensizliğe ve dağılmaya gideceğini belirtmektedir. Entropiye göre her şey zamanla yıpranmaktadır. Bitkiler, hayvanlar ve insanlar gibi canlı varlıkların yanında cansız varlıklar da zamanla yıpranmaktadır. Böyle olunca kâinattaki düzenin bozulmadan devam ettiğini gördüğümüze göre bu kâinattaki düzeni idare eden ve yöneten bir gücün varlığı söz konusu olmaktadır ki buda Vacib'ul-Vücut olan Allah'tır.

---

[270] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 179-181.
[271] Afgânî, **a.g.e.,** s.14.
[272] Filibeli Ahmet Hilmi, **Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyyun Meslek-i Delaleti,** Tercüman Yayınları, İstanbul 1975, s. 97.
[273] Filibeli, **a.g.e.,** s. 106-107.
[274] Murat Yıldırım, "Termodinamik Yasaları", **Bilim ve Teknik Dergisi,** 2012 Aralık, s. 59.

Entropi, günümüz bilim insanları tarafından deney ortamlarında doğruluğu ispatlanmış olan bir yasadır. Buna dayanarak Filibeli, bu yasanın materyalist düşünceleri yıktığını ve kâinattaki düzeni muhafaza eden bir hareket ettiricinin varlığını ispatlamaya yeteceğini belirtmiştir.[275]

2.4.1. Maddenin Tabiatı ve Yaratılışı

İzmirli'ye göre madde, bu âlemin oluştuğu parçaların toplamıdır. Maddenin mahiyeti hakkında filozoflar arasında ihtilaflar olmuştur. Maddenin mahiyetinin Kelam ilminde ehemmiyetinin olmadığı ancak vasfı itibarı ile kâdim veya hâdis olması açısından maddenin ehemmiyeti büyüktür. Madde hâdis olduktan sonra mahiyeti nasıl olursa olsun ilmi Kelama bir zarar vermez. İzmirli, yaratıcı "Allah" kabul edildikten sonra madde nasıl telakki edilirse edilsin dine bir zararı olmayacağı kanaatindedir. Ona göre son bilimsel gelişmeler maddeyi "fani" olarak değerlendirmiştir.[276]

İzmirli'ye göre her hâdis, madde ile mesbuktur ve onun sonucudur. Maddenin geçmişe doğru sonsuz olarak devam etmesi teselsülü gerektirir, teselsül ise muhaldir. Madde ya vehmedilmiş bir varlık veya duyularımızın tortusu mesabesinde olan meçhul bir olay bir varlık demektir. Madde denildiği zaman yalnız duyularımızı meydana getiren, o duyumları meydana getirmek için gerekli olan özellikleri kendisinde toplayan meçhul bir varlıktan başka bir şey tasavvur edilemez.[277]

O'na göre, şu gördüğümüz âlem, cisimler diye adlandırdığımız cevherlerden veya Kelamcıların deyişi ile cevher ve arazlardan birleşiktir. Cevherlerin yer tutma, renk, koku, şekil gibi birçok farklı özellikleri vardır. Duyularımızın şahitliğine bağlı olarak varlıklara, cisimlerin karşılıklı hareketleri sonucunda meydana gelen değişikliklerden başka bir şey demiyoruz. İzmirliye göre dış dünya böyle tasavvur edilmektedir. Farklı cisimler farklı cevherler değil, belki bir tek cevherin, yani maddenin değişik durumlarıdır. Madde cisimlerin daimi bir cevheridir.[278]

---

[275] Filibeli, **a.g.e.,** s.114.
[276] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 172.
[277] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 169.
[278] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 173.

2.4.2. Mekanizm

Mekanizm bütün hadiseleri maddeye indirger, ezeli ve ilkel atomların birleşmesi ile açıklar. Bu kurama göre hareket dıştan gelir.[279] Mekanizme göre dışta kendisi ile var olup, hayatı düzenleyen kimyasal ve fiziksel hadiselerin tümü maddi hareketlere indirgenir. İnorganik varlıklarda olduğu gibi organik varlıklarda da her şey hareket ile açıklanır.[280] İzmirli'ye göre Müslümanlar olayların kaynağı ile ilgilenmezler. Olayların kaynağı ister kuvvet, ister madde, isterse ruh olsun, ne olursa olsun yeter ki bu kaynak Hâkim, Âlim, Kâdir, Kayyum, Murîd ve Mükevvin olan bir yaratıcıya zorunlu olarak dayandırılsın da kendisi ne olursa olsun, önemli değildir.[281]

Mekanizmin ileri sürdüğü üç delil vardır:

1. Kimyager, laboratuvarda organik maddeler yapabiliyor. Artık canlı olan varlık da, cansız varlık da olandakinden başka bir şey yoktur. Canlı laboratuvarda olduğu gibi oluyor.
2. Tekâmül Nazariyesi, canlının meydana gelişini cansız ile açıklamaya çalışır.
3. Her canlı hadise, kimyevi ve fiziki hadiselerle beraber bulunur. Mayalanma, şekerin oluşumu, ısı üretimi, elektrik üretimi vs.[282]

İzmirli'ye göre kimyager laboratuvarda bazı organik maddeler yapabilse de canlı hücreye benzer hiçbir şey yapamaz. Yine eğer canlı cansıza, organik inorganik maddeye indirgenmişse, organik olanın inorganiğe dönüşmesi bir gün kendi kendine üreme sayesinde organik olmayan bir organiğin ortaya çıkması gerekecektir. Kendi kendine üreme ispatlanmış bir hadise değildir. Louis Pasteur (1822-1895 m.) kendi kendine üreme olamayacağını ispatlamıştır. Bunun aksini de hiçbir bilim adamı ispatlayamamıştır.[283] İzmirli'ye göre bir takım kanunlar vardır ki onlara uygun olarak fiziksel ve kimyasal kanunlar diri alanda ortaya çıkar, bu kanunlardaki fiziki ve kimyevi kanunların reddedilmesi mümkün değildir. Çünkü fizik ve kimyaya ait kanunlar, hayatın yüksek kanunlarının zorunlu şartıdır ama tam şartı değildir.

[279] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 176.
[280] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 226.
[281] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 244.
[282] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 133; Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 226.
[283] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 134; Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 226-227.

Canlıda bazı şeyler vardır ki onu terkip eden, hazırlanmasını, hareketlerini ve bu maddenin yenilenmesini yöneten maddeye gizli olarak bağlanmıştır. Bu da canlının şekli ve var olmasını gerektiren kanundur, buna da ruh denir.[284]

İzmirli'ye göre Fizik ilminin zâti manasından olan maddenin hareketsizliğinin noktası ve biyoloji ilminin en büyük buluşlarından olan kendi kendine üremenin olmaması, mekanizmin düşüncelerinin ilmi verilere dayanmadığını göstermektedir.[285]

Sonuç olarak mekanizm, her şeyi hareket halindeki atomlarla izah etme iddiasındadır. Böyle olunca kâinatta ki hareketlerin tamamı ve düşünceler, hareket halindeki atomlara indirgenmektedir yani akıllı olmayan atomların tesadüfüne indirgenmektedir. Bu da İzmirli tarafından tenkit edilen bir husus olmuştur.[286]

2.4.3. Atom, Boyut ve Monad Teorileri

İzmirli'ye göre atom, boyut ve monad, madde hakkında ortaya atılan başlıca teorilerdir. Madde, bölünmeyen ve parçalanmayan cüzlerden oluşmuştur. Atomların çeşitli şekillerde birleşimleri de cisimleri oluşturur. Bunların meydana gelmesi için de atomların hareket etmeleri gerekmektedir. Bu düşünceye İzmirli şöyle bir eleştiri getirmiştir: İlim ispat ediyor ki mümkün olan atomların imtizacıyla bir cisim meydana gelmiyor. Cisimler ancak bir diğeri ile belirli oranda başarıyla karışabilir, başka türlü karışamaz. Bundan dolayı bunların uygun bir kıvama gelme şartları vardır ki bu kurallar değişmez. Buna suret de denir. Hareket, cisimleri yalnız maddi kanunlarla meydana getiremiyor. Çünkü mekanik kanunlar gelişigüzel sayıda denk gelir. Atomlara ait düzenlemeler sonuca ulaştırmaz. Bizi neticeye ulaştıracak bir takım kanunlar vardır ki atomların düzenlenmesi ancak bu kanunlara tabi olur ise bizi sonuca ulaştırır ve bir cisim meydana gelir. Bu kanunlar mekaniki olmaktan uzaktır.[287]

Boyut teorisine gelince, Descartes imtidadı (uzama) cisimlerin zatı kabul eder. Bu durumda madde imtidadın kendisi olur, cisimler imtidat ile birleşir.

[284] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 135.
[285] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 171-172.
[286] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 171-172.
[287] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 174-175; İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 125-127.

Sonunda imtidat, hakikat-ı hariciye olur. Hâlbuki cisimlerin boşlukta yer alması mütehakkık bir cevher değildir, belki mükerrer bir cevher veya münteşir bir cevheri gerektiren cüzlerin bir tekrarı veya bir yayılmasıdır. İzmirliye göre boyut öz bakımından sükûn ve harekete eşittir. Hareket ise vicdan dışında mevcut değildir. Dolayısı ile bir hareket-i hariciye yoktur. İmtidat, bizim duyularımızdan doğmakla enfüsî olur, afakî olmaz.[288]

Monad teorisi Wilhelm Leibniz (1646-1716)'e izafe edilmektedir. Buna göre cisimler bir takım noktalardan teşekkül etmiştir. Bu noktalar gayr-ı mütehayyız (yer tutmayan) kuvvetten meydana gelir. Bu basit kuvvetler monadlardır. Bunlar da canlı vahdetlerdir. Kesretler, vahdetlerin halleri ve değişmeleridir. Monadlar yer kaplamamakla birlikte hiçbir mekaniki özelliğe sahip değildir.[289]

İzmirli bu teoriyi izah ederken atom ile monad arasındaki farkı ortaya koymakla yetinmektedir. Atom, maddenin bölünmez bir cüz'üdür. Şekli, miktarı, ağırlığı, hareketi ve vaziyeti vardır. Monad ise ilkel bir varlıktır, ben (ene) gibi tasavvur edilir. Atom ilkel bir varlıktır ki ben olmayan (lâ ene) gibi tasavvur edilir. Monad, basit güçlerdir. Bu teoriye göre ruh ile cisim aynı tabiattadır. Ruh bir kuvvettir, cisim ise bir kuvvetler manzumesidir.[290]

2.4.4. Tabiat Kanunları

Tabiat kanunu iki varlık veya iki olayın ortaya çıkardığı sabit, değişmez nispettir. İlimlerin gayesi bu kanunların ilkelerini itina ile ortaya koymaktır. Kanunlar değişmezdir ve mümkündür.[291]

Filozoflar ve bilim insanları, belli olaylar ve özellikler arasındaki ilişkileri zorunlu olarak görmüş ve buna tabiat kanunu adını vermişlerdir.[292]

Bilim adamları tabiat kanunlarının müessir bir güç olmadığını ifade etmek için yer çekimi kanunu örnek olarak verirler. Buna göre havaya atılan her taş yere

[288] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 175.
[289] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 176.
[290] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 176.
[291] İzmirli, **Felsefe-I Ûla,** s. 129; İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 159.
[292] Yener Öztürk, **Kur'an Perspektifinde Kozalite Problemi veya Sebeplerin Varoluştaki Etkisi,** İlahiyat Yayınları, Ankara 2004, s. 39.

düşer. Bunu binlerce kez denediğinizde aynı sonucu görürsünüz. Bundan dolayı bilim insanları atılan taş ile düşme arasında bir külli prensip olduğu kanaatine ulaşmışlardır. Bu prensibe de yerçekimi kanunu adını vermişlerdir. Bu düşünceyi benimseyenler, atılan taşın düşmesinden yerçekimi kanunu sorumlu tutmuşlardır. Ortada gözle görünür, elle tutulur bir kanun yoktur sadece burada fark edilen neticelerdir. Yani kanunlar, soyut faraziyelerden başka bir şey değildir. Doğrusu görmemeyi inkara sebep sayanların, görmedikleri bu kuvvetlere hakiki tesir atfetmeleri bir çelişkiden başka bir şey değildir. Bu bir bilinmeyeni başka bir bilinmeyenle tarif etmektir.[293]

Filibeli'ye göre tabiat kanunları, olayları açıklasa da kendi kendini açıklayamaz.[294]

İzmirli'ye göre öncelikle: Tabiat kanunları değişmezdir. Aynı koşullarda her zaman ve her yerde buğday ekinden biter, koyun koyunu doğurur, attan at doğar, su yüz derece sıcaklıkta kaynar. İkinci olarak: Tabiat kanunları, mümkündür, zorunlu değildir. Çünkü tabiat kanunlarını ifade eden önermeler terkibî önermelerdir, tahlili önermeler değildir. Bu önermeler kanunda öze ait bulunmayan bir şeyi kanun yüklemine ekliyor. Biz buğday tanesinin zatında, toprağa atılmış bu buğday tanesinin bir sap ve başak meydana getireceğini ve bu başaktan belirli sayıda tanelerin bulunacağını, bizi kabule mecbur edecek hiçbir sebep bulamıyoruz. İzmirli, bundan dolayı tabiat kanunlarının zorunlu değil, mümkün olduğunu savunmuştur. Ona göre tabiat kanunları ilk olan değildir. Tabiat kanunları ikinci olandır, terkibidir, tecrübe ile bulunmuştur. Zatında bulunmayan şeyler tabiata tecrübe ile eklenmiştir. Terkibi ve tecrübî olan şeyler ise zorunlu olamaz. Eşyanın kendisinde, varlığında bile hiçbir zorunluluk yoktur. Mars, Venüs ve Dünyada, bizim kendimizde ve bir ağacın varlığında ne zorunluluk vardır.[295]

Sonuç olarak İzmirli'ye göre tabiat kanunları zorunlu değillerdir. Tabiat kanunlarının zarureti varsayımladır. Yoksa kesin değildir. Öncüller malum olmakla hatadan kurtulmuş olarak öncülleri takip ediyor. Fakat bu öncüllerin ortaya konulmuş

[293] Öztürk, **a.g.e.,** s. 39-41.
[294] Filibeli, **a.g.e.,** s. 30.
[295] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 159.

olmasında hiçbir zaruret yoktur. İkincilerin öncülleri takip etmelerindeki gizli sebep müşahede edilemiyor. Bu gizli sebep öncülün kendisinde değildir, belki her iki sınırdan hariçtir.[296] Kanunlar sadece olayların cereyan ediş şeklinin tasviridir, yoksa Allah'ın eşyanın akışından sorumlu tutup, yarattığı "kanun" isimli bir varlık yoktur.[297]

İzmirli'nin, Materyalizme getirdiği eleştirileri maddeler halinde verebiliriz.

1. Materyalizm, maddenin bizzat mevcut olduğunu iddia ediyor. Maddecilere göre, madde ile kuvvetin ezeli ve ebedi oluşu fennî nazariye ve amelî neticeler üzerine kurulmak istenmektedir.[298] Kuvvet ise maddenin kendi evsafında bulunuyor. Hâlbuki yeni fizik, maddeyi imha etmiştir. Madde, kendisini meydana getiren atomların inhilali ile maddelikten çıkıyor, onun yerini kudret işgal ediyor. Böyle olunca da maddenin ezeli oluşu, ebedi oluşu ve bizatihi kendi varlığı bile ortadan kalkmış oluyor. Maddenin evsafı kudretin evsafı oluyor. İşte fizik ilminin bu son keşfi ile ezeli maddenin ademiyeti kabul edilmiş olmaktadır.[299] Bir varlığın değişim göstermesi, bir halden başka bir hale dönüşmesi, o varlığın özünde değişkenliğin bulunduğunu gösterir. Hâlbuki kadim olmak, değişkenliğin bulunmamasını icap ettirir.[300]

Hareketin ezeli ve ebedi oluşu ile ilgili iddialara İsmail Ferit şöyle bir yorum getirmiştir. O, ışık ile sıcaklığı ele alır. Işık ve sıcaklık atomların titreşimlerinden meydana gelen birer kuvvettir. Bunların ise ezeli ve ebedi olmadıkları aşikârdır çünkü bir yerden bir yere sayısız defa gidip gelen ve bunun neticesinde titreşmiş olan bir atom ilk gidişinde bir ışık meydana getirir. Birinci defa dönüşünde ise meydana getirdiği ışık birinci gidişindeki ışığa zıt olur.[301] Bu ise ezelî oluşa aykırı bir durumdur. Buradaki ışık son kısımdaki ışığa nispetle bir farklılık söz konusu olduğundan dolayı ışık ezelî değildir.

---

[296] İzmirli, **Felsefe-i Ûla,** s. 131.
[297] Öztürk, **a.g.e.,** s. 39-41.
[298] İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit,** s. 84.
[299] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam**, s. 220.
[300] Ebu'l Hasan el-Eş'arî, **el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet,** Ramazan Biçer (Çev.), Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 119.
[301] İsmail Ferit, **İbtal-i Mezheb-i Maddîyyûn,** Ahmet Celadet ve Şirketi Matbaası, İzmir 1312, s. 100-102.

Harputîzâde Mustafa Efendi, gerek maddenin gerekse de maddenin sahip olmuş olduğu sıfatlarının kendiliğinden meydana gelmesinin mümkün olmadığını, bunun için de bir müessire ihtiyaç duyduğunu söyler.[302]

2. Materyalistler mebde-i âlem (âlemin başlangıcı) olarak maddeyi kabul ediyorlar. Hâlbuki filozofların çoğu farklı bir mebde kabul ediyorlar. Spinoza cevher, Hegel fikir, Schopenhauer irade'yi maddenin yerine koyuyor. Misâliyyun (idealizm) akımının temsilcileri olan David Hume, Berkeley, Halebranelf gibi düşünürler de maddeyi inkâr etmişlerdir.[303]

3. Materyalizm, kuvvet ile maddenin ezeliyet ve ebediyetini fenni nazariyeler ve bilimsel sonuçlar üzerine kurmak ister. Hâlbuki devamlı değişime maruz kalan bir nazariye nasıl hatasız olabilir? Fransız fizikçilerinden Henri Poincae: "Her asır kendisinden önceki asır ile alay ediyor ve onu acelecilikle ve çocukça tamimler yapmakla itham ediyor. Hiç şüphe yok ki oğullarımız günün birinde bizimle alay edeceklerdir," der.[304] İngiliz filozofları, "Bugünün hakikati yarının cehl-i mürekkebidir" derler, hatta bir fikirde gördüğümüz zaruret ve bedahet bile birtakım mütefekkirin nazarında âfâkî değil enfüsîdir, kâinatta değil ancak idrakimizdedir. Bugün tabiat kanunları gibi kesin kanunlar şeklinde bilinen ilkeler bile tekrar gözden geçirilmeye maruz kalmıştır. Pioncare (1854-1912) ile Emile Boutreaux'nun (1845-1921) eserlerini tetkik edenler bu hakikati kabul ederler.[305] Özellikle XIX. yy.'da ve özellikle de fizik ilminde yapılan buluşlar ve fizik ilminin gelmiş olduğu seviye bilimlerin tümünde bir devrime yol açmış[306] ve bu bilimler, kendilerini fizik ilminin yeni değerlerine göre gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

Muhammed İkbal (1877- 1938), Fizik ilminin belirleyici rol oynadığını şöyle ifade etmiştir: "Şayet fizik, algısal bir tarzda bilinen nesnelerin gerçekten tutarlı ve hakiki bilgisini ortaya koyuyorsa, geleneksel madde teorisi, fizikçilerin deneyci ve gözlemci olarak güvenmek durumunda oldukları tek şey olan duyumlarımızın

[302] Harputîzade Mustafa Efendi, **Red ve İsbat,** Hikmet Matbaa-ı İslamiyesi, İstanbul 1330, s. 89.
[303] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 221.
[304] Filibeli, **a.g.e.,** s.121-122.
[305] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 241; İzmirli, **Mülahhas İlmi Tevhit,** s. 84.
[306] Yılmaz Öner, **Pozitivizmi Eleştirmek,** Metis Yayınları, İstanbul 1985, s. 62.

tanıklığını, gözlemcinin zihinsel kanısına indirgemesi gibi açık bir sebepten dolayı reddedilmelidir."[307]

XIX. yy. düşünürlerimizden olan Ahmet Mithat (1844-1912 m.)'de materyalist filozofların dayanak noktalarını teşkil eden fen ilimlerinin henüz ilimde son noktayı koyamadıklarından mükemmel bir seviyeye ulaşamadıklarını beyan edip materyalistlerin de bu kanaatte olmalarına karşın kendi tezlerini fen bilimlerine bina etmelerini eleştirmiştir.[308]

Şurası da unutulmamalıdır ki gelişen fen bilimleri sayesinde Allah'ın varlığının daha kolay anlaşılabileceği muhakkaktır. İsbât-ı Vâcib ile alakalı çalışmalar yapan Cemaleddin Kâsımî, son dönemde böyle bir çalışma yaptığından dolayı kendisini şanslı olarak değerlendirir. Çünkü Kâsımî, bilimin ilerlemesi ile Allah'ı bilme yollarının daha da arttığını belirtmiştir.[309]

4. Materyalistler, yüksek kavramları basite indirgerler. Fikrî, duyumlar ile bu hareketleri fizik kanunları ile fizik kanunlarını da mekanik hareketler ile açıklarlar. Böyle fikri beşer tamamen mekanik bir surette izah edilmiş olur. Elem, lezzet, tefekkür ve irade gibi bilumum nefsi hadiselerin mevcudiyeti kalmamış oluyor. Hayatı düzenleyen bütün hareketler, maddi hareketlere ve basit bileşenlere icra olunuyor. Özel kanunlardan ortaya çıkan olaylar genel kurallarla izah olunuyor. Böyle olunca da Materyalizm, vicdanî olayların hiçbirini izah edememektedir. Yaratılış, yaratılış bilgisi, tabiat kanunlarının düzeni gibi asıl konuları kesin ve nihai olarak izah edememektedir. Değişimin keyfiyeti de izah edilememektedir. Nasıl oluyor da şuursuz kuvvetler şuura dönüşüyor? Nasıl oluyor da kuvvetler tabiat kanunlarının ahengini tesis ediyor? Nasıl oluyor da bu eşsiz ve mükemmel kâinatı şuursuz varlıklar meydana getiriyor.[310]

İzmirli'ye göre kanunlar küllidir, yani her şeye şamildir, maddeye tâbi değildir. Bundan dolayı da kanun, atomdan başkadır. Kanun, madde değil surettir.

---

[307] Jamila Khatoon, **İkbal'in Felsefe Sisteminde Tanrı İnsan ve Kainat,** Celal Türer (Çev.), Üniversite Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 111.
[308] Ahmet Mitat, **Beşir Fuad,** Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1305, s.134-138.
[309] Mustafa Yüce, "Muhammed Cemaleddîn el-Kâsımî ve Kelamî Görüşleri", (**Yüksek Lisans Tezi,** Sakarya Üniv., Sos. Bil. Enst.,1999), s. 56.
[310] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 241-242.

Bir şeyin sureti, onun kanunu demektir. Mesela ekmeğin maddesi: un, tuz ve sudur. Ekmeğin suretini yapan ise kanundur. Lakin sureti düzenleyen ise gayedir. Gayesiz suret nizam altına alınamaz. Gayeyi kabul etmek ise maddecileri iptal etmek demektir.[311]

5. Materyalistler, gayr-i uzviden (inorganikten), organizmanın doğduğunu da iddia eder. Böyle olunca yeni ilimlerin en mühimlerinden olan ve Pasteur tarafından ortaya konan kendi kendine üremenin imkânsızlığı kanununa karşı gelinmiş oluyor. İzmirli, bu faraziyeyi, doğruluğu ispatlanamayan bir faraziye olarak değerlendirmektedir.[312]

6. İzmirli, Materyalistlerin kendi düşüncelerini ispata gerek görmeyerek kesin bir şekilde ifade ettiklerini belirtmektedir. Bundan dolayı da bilimsel eleştirilere tahammül edememektedirler. Maddenin öncelikle varlığını ispat etmeleri gerekirken, maddeyi ispat edilmiş olarak görüp, bütün her şeyi ona bina ederler. Materyalistler öncelikli olarak maddeyi yeni fizik ilminin ve yeni dönem filozofların taarruzundan kurtarsınlar daha sonra onun ezelîyet ve ebediyetini ortaya koymaya çalışsınlar. Ancak hiçbir hüner bize ne maddeyi ve ne de kuvveti açık bir şekilde bildirememiştir.[313]

7. İzmirli'ye göre madde ile hareketin zamana nispetleri üç vecih ile olur:

1. Her ikisi de ezelî olur.
2. Madde ezelî, hareket gayr-i ezelî olur.
3. Her ikisi de gayr-ı ezelî olur.

Madde ile hareketin her ikisi ezelî olur ise Allah'a ihtiyaç kalmaz. Madde kadim olup hareket gayr-i ezelî olur ise hareketi maddeye intiba için yine bir yaratıcıya ihtiyaç vardır. Her ikisi gayr-i ezelî olur ise bir yaratıcıya ihtiyaç zorunludur. Materyalizme göre hem madde hem de hareket ezelî olur ise Allah ortadan kaldırılmış olur. Onun yerine esası meçhul bir cevher olan madde ikame

[311] Yusuf Savuran, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Mülahhas İlm-i Tevhit Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Kelamî Açıdan Değerlendirilmesi", (**Yüksek Lisans Tezi,** Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst., 2005), s. 84.
[312] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 242.
[313] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 242-243.

olunur. Artık asıl kadim madde oluyor, bütün cisimler ezelî hareketleri sebebiyle maddeden oluşuyorlar; yalnız maddenin cisimlere tenevvüû hâdis oluyor. Madde de hareketin sebebi kendisi oluyor. Hâlbuki madde zorunlu bir müessir, kendisinden zorunlu olarak sâdır olan bir illet olsaydı, ondan sadır olan cisimlerin tenevvüü de her halde madde gibi kadim olacak idi. Çünkü tam olan bir illetten malulün geri kalması imkânsızdır. Maddenin gökteki ve yerdeki cisimlere tenevvüü ittifakla hâdis olunca maddenin zorunlu illet olamayacağı tabiî olur.[314]

İzmirli Materyalistlerin burada şöyle bir iddia ileri sürebileceklerini belirtmektedir: Madde ezelde tenevvüâtın hudûsüne medar olan istidadı kazanmamıştır. O istidadı kazanıncaya kadar tabi birçok seneler geçer. Ona mebni olan cisimlerin tenevvüâtı hâdis olur.[315]

Buna karşı İzmirli: İlleti kâdime olan madde ezelde niçin bu istidadı haiz değil idi? Bu istidat niçin bu kadar gecikmeye uğradı? İstidadı tabiî sonradan hangi şeyi meydan getirdi? İstidadı tabîiyyenin husulünden evvel kadim olan madde ile ezeli olan hareketin hali ne idi? Bir müddet sonra bu istidadı maddeye kazandırmak için maddeyi kim ıslah etti?[316]

İzmirli bu soruları sıraladıktan sonra Materyalizmin bu sorulara cevap vermekten aciz kaldığını, cevap verebilmek içinde Materyalizmi terk edip öyle cevap verilebileceğini ifade etmektedir. O'na göre Materyalizm bu çıkmazdan çıkmak için Darwinizm'deki intihab-ı tabiî fikrini benimsemek zorunda kalmışlardır. Buna karşı İzmirli yine şu soruyu sorar: Tabiatı tekemmüle, kâinatın bölümleri arasında daima en layık olanı seçmeye sevk eden saik nedir?[317] İşte bu soruya cevap vermekten aciz olduklarını belirtir.

8. İzmirli, Materyalistlerin âlemi izah konusunda üç prensibe dayandıklarını belirtir.

1. Namütenahi atomlar vardır.
2. Atomlar ezelîdir.

[314] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 243.
[315] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 244.
[316] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 244.
[317] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 244.

3. Atomların tabii hareketleri vardır.

İzmirli, Materyalistlerin bu dayandıkları bu üç prensibin fizik ilminin kuralları ile çakıştığını belirtir. Mekanik fizikte şöyle bir kanun vardır. "Harekette bulunan cisimlerin hareketi dengeyle sonuçlanır. Her hareketli cismin az çok bir zamandan sonra sükûn haline gelmesi tabiidir." Âlemin ise harekette bulunan sayılı cisimler topluluğu olmakla bu kanun gereğince denge ile sükûn halini alması zorunludur. Hâlbuki âlem henüz sükûn halini almamıştır. O halde tevazün (denge) sükûnet halini almak için gerekli olan zaman henüz geçmemiştir. Demek oluyor ki atomların harekâtı ezeli değilmiş. Şayet harekât ezeli olsa idi gerekli olan bu zamanın çoktan gelip geçmesi iktiza eder idi. Çünkü ezelden beri geçen zaman denge için gerekli olan zamandan tabii olarak fazla olacaktır. Bu halde âlemin her zaman denge ve sükûn halinde kalması iktiza edecektir. "Evet gerekli olan zaman gelip geçmiş âlem denge ve sükûn halini aldıktan sonra yine maddenin icabı olarak harekete geçmiştir."[318] İzmirli kendisine böyle sorulması karşılığında şöyle cevap verilebileceğini belirtir: Bu açıklama atalet kanununa aykırıdır, çünkü âlem bir kere denge ve sükûn haline geldikten sonra sırf maddenin iktizasıyla harekete geçemez. Bundan sonra materyalistler atomlar ile harekâtın ezelî olması ile denge ve sükûnda kalmasını yahut atomlar ile harekâtın ezelî olmadığını kabul etmek zorunda kalırlar. Atomlar ezelî olup, harekâtı tabiiyyeleri bulunursa ezelden beri devam eden hareketleri âlemin her zaman denge ve sükûn halinde bulunmasını gerektirir. Bir taraftan bulunduğumuz âlemin, ikinci hüküm gereğince ve mekanik fizik kanunlarına uygun bir şekilde sükûn halinde bulunması iktiza etmekte iken diğer taraftan üçüncü hükümdeki tabii harekete nazaran yine bu âlemin hareket halinde bulunması gerekmektedir. İzmirli bu durumda materyalistlerin bu tenakuzdan kurtulmak için üçüncü veya ikinci hükümden vazgeçmeleri gerektiğini belirtmiştir. İkinci hükümden de vazgeçerler ise atomların ezeli olmadığını kabul etmiş olacaklardır.[319]

Bu noktada İzmirli, Materyalistlere bir soru yöneltir: O halde atomların muhdisi kimdir? Hudûsunun illeti nedir?[320]

---

[318] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 245.
[319] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 224.
[320] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 246.

İzmirli, bu soruya karşılık materyalistlerin bir yaratıcı aramak zorunda olduklarını iddia eder. Aksi takdirde illiyet prensibini inkâr etmiş olurlar ki bu âlemin yokluğunu kapsamaktadır. Bunu da öncelikle tecrübe yalanlamaktadır.[321]

Materyalizm, atomların tesadüfî imtizaçlarını, hareketlerini kabul etmekle üstü kapalı olarak tabiatın kanunlarının sabit olmasını inkâr etmiş olur çünkü âlem tesadüf eseri olunca, bugüne kadar müessir olan kanunları kim temin eder? İzmirli'ye göre tesadüfün kuradan farkı yoktur. Temin edilmeyen kanunlar sabit kanunlar olamaz. Sabit kanunlar da olmayınca ilim mümkün olmaz.[322]

İsmail Ferit, Materyalistlerin maddenin içindeki atomların hareket ettiklerini ve bu hareketlerinde sürekli bir uygunluk, atomlar arasında ki mesafelerinde hareket etmelerinin neticesinde hiçbir zaman bozulma olmadığını iddia etmelerini, bu uygunluğun bir var edicisi, bir tayin edicisinin olduğu anlamına geldiğini ifade etmiştir.[323]

9. Materyalistler, "Tecrübe bize madde ve kuvvet haricinde hiçbir şey göstermiyor. Bir müessiri harici göremiyoruz. Hiçbir kimse de görmemiştir. Bu halde bir müessiri haricinin varlığına nasıl inanalım," diye kendi fikirlerini savunmuşlardır. İzmirli, bu soruya karşılık Materyalistlerin kendi düşüncelerini bina ettikleri atomu, şeklini, vaziyetini ve hacmini görmüşler midir? Diye karşılık vermiştir. Şimdiye kadar görülmediği gibi bundan sonra da görülmeyecektir. Demek oluyor ki bazı mevcudat görülmeyebilmektedir. Allah'ı da böyle kabul etmek gerekir.[324]

Harputî'ye göre ise bir şeyi görmemek onun yokluğunu gerektirmez.[325] İsmail Ferit'e göre ise Allah'ı görmek istemek eskiden cahil İsrail oğullarının Allah'ı bize göster demelerine benzemektedir. Allah var olduğuna göre var olan bir şeyi görmek muhal değildir. Yalnız Allah bizde kendisini görme gücünü yaratmadığından dolayı görme hadisesi gerçekleşmemektedir. Bizim gözlerimiz maddi olan mefhumları

[321] Çetinkaya, **a.g.e.,** s. 224
[322] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 246.
[323] Ferit, **a.g.e.,** s. 21-22.
[324] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 247.
[325] Harputî, **a.g.e.,** s. 150.

görmeye mahsus olduğundan, bir cihette veya mekanda olmayan, cisim, cevher ve araz da olmayan, başka bir şey ile birleşmeyen Allah'ı göremeyiz.[326]

10. Materyalistler, "madde ile kuvvet vücuden ve ademen bir diğerine bağlı olmakla madde kuvveti lizatihi müstelzimdir, telazumları kadimdir," derler. Buna karşılık olarak İzmirli şöyle cevap vermektedir: İki şey arasında irtibatın, vücuden ve ademen deveran etmesi bir diğerinin tefaülünü yani birinin müessiri, diğerinin eser olmasını gerektirmez; çünkü deveran eser ile müessiri arasında münhasır değildir. Sebeplerde de şartlarda da bulunur.[327]

Materyalistler, "İlim Allah'ın varlığını kabul etmez," derler. İzmirli bunu kabul etmez. Bunun ilme atılan bir iftira olduğunu söyler. İlleti ûlâdan bahsetmeyen ilim nasıl olur da Allah'ı inkâr eder. İlim maddeyi inkâr eder fakat Allah'ı değil. Nufuz-u nazara malik olanlar maddeye, atoma, esire değil onu harekete getiren kuvvetlere nazar eder, fakat burada kalmaz yine seyrin devam eder, oradan da ilerleyerek tabiat kanunlarına çıkar. Oradan da ilerleyerek nâzımı âlem olan Hakîm-i Müteâle yükselir.[328]

Harputîzade Mustafa Efendi, materyalistlerin fen bilimleri ile dinlerin birbirleriyle çeliştiklerini ifade ettiğini belirtir. Buna karşı olarak da: Hem fenleri hem de dini kuran bir olduğundan bunların çelişkiye düşmeleri mümkün değildir. Fen ile din arasında bir ayrılık yoktur. O, ortaya atılan ve çelişki gibi gözüken ayrılıkların ise fenlerin kendisinde değil, fen bilginlerinin içtihat ve düşüncelerinde olduğunu belirtmiştir.[329]

Şuursuz ve kör olan bir maddeden kâinatta gördüğümüz sağlam, eşsiz, düzenli bir yapının ortaya çıkması imkânsızdır.[330] İsmail Ferit'e göre sayısı birden fazla olan her şeyin bir düzenleyicisi ve icat edicisi vardır. Örnek olarak bir geminin ve bir evin kendi kendine meydana gelemeyeceği, dolayısı ile birer düzenleyici ve

[326] Ferit, **a.g.e.,** s. 135-137.
[327] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 247.
[328] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 247.
[329] Harputîzade, **a.g.e.,** s. 21-22.
[330] Afgânî, **a.g.e.,** s.21.

icat edici gerektirmektedir. Âlem de düzenlenmiş ve yapılmış olduğundan bir yaratıcıya muhtaçtır. O da madde olmayıp, Allah'tır.[331]

Madde, kuşun gagasının etçil olanlar için farklı, otçul olanlar için farklı bir şekilde olması gerektiğini nasıl algılamış, aynı zamanda bir canlının doğumundan ölümüne kadar yapması gereken bütün işlemleri (yemek yemek, avlanmak, hareket etmek, doğurmak, emzirmek, yavruyu beslemek vb.) nereden ve nasıl öğrenmiştir? Madde, vücutta bulunan iç organlarının bulunması gerektiğini nerden bilmiştir?[332]

Tüm kâinatta muhteşem bir düzen ve intizam hâkimdir. Düzen ve intizamın olduğu bir yerde de tesadüften bahsedilemez. Harputîzâde Mustafa Efendi bunu bir örnek ile açıklamaya çalışır: Dünyanın güneşe olan uzaklığı ve gösterdiği hareketleri anlatır. Ona göre dünya ile güneş arasında ki mesafe özen ile seçilmiş ve ayarlanmıştır. Bunu da ancak bir ilim sahibi yapabilir. Dünyanın yüzyıllardır süre gelen günlük hareketleri öyle bir intizam ve düzen içerisindedir ki bu kadar süre geçmesine rağmen hareketlerinde belki bir saniye bile sapma olmadan, aynı düzeni devam ettirmektedir.[333]

Materyalistler, âlemin yokluktan meydana geldiğinin ispatlanmadığını beyan ederler. Buna karşı İsmail Ferit, materyalistlerin bu tezini, insanların kendilerinin bir şeyi yoktan var edemediklerinden veya var edildiğini görmediklerinden dolayı bir şeyin yokluktan var edilemeyeceğini düşündüklerini belirtir. "Eğer bu mümkün olsa idi insanoğlu bunu gerçekleştirirdi," gibi bir kıyas yaptıklarını söyler. Ferit'e göre bu kıyas doğru bir kıyas olmuş olsa idi o zaman varlık sahasındaki bütün varlıkların güçlerinin, idrak seviyelerinin eşit olması gerekirdi. Buna rağmen bir karınca ile insan arasında çok büyük farklılıklar vardır. Karıncanın yaptığı bir kısım işleri insan yapamamakta, insanın yaptıklarını da karıncalar yapamamaktadır. İnsanın bir şeyi yoktan varlık sahasına çıkaramayışı, Allah'ın da yoktan var edemeyeceğini göstermez.[334]

---

[331] İsmail Ferit, **a.g.e.,** s. 126-127.
[332] Afgânî, **a.g.e.,** s.24.
[333] Harputîzade, **a.g.e.,** s. 122.
[334] Ferit, **a.g.e.,** s. 117-118.

Sonuç olarak, İzmirli'ye göre materyalistlerin kesin kanunlar olarak değerlendirdikleri kanunlar, gelişen bilim ile beraber sarsıntıya uğramıştır. Materyalist düşünceye sahip olanların tartışma ve eleştirilere tahammüllerinin bulunmadığı, çok eski dönemlerden bu tarafa gelen bu felsefi sistemin yetersizliği bugün ortaya çıkmıştır.

2.5. PANTEİZM

Panteizm'in kaynağı Hint Yarımadası'dır. O dönemde dini bir hüviyete de sahiptir. Daha sonraları buradan Yunan felsefe okullarına geçip, geliştirilmiştir. En etkili savunucusu Spinoza olmakla beraber Hegel ve Platon gibi tanınmış filozoflarca da benimsenmiş olan bir felsefi akımdır.[335]

Bu akıma göre alemdeki her şey Allah'tır. Allah alemin bütünüdür. İnsanlar, bitkiler, hayvanlar, tabiatta hüküm süren kanunlar her şey Allah'tan bir parçadır. Burada sonlu ile sonsuz tek hakikate dayandırıldığı için bu düşüncenin temel taşı birliktir. Bu birlik sirayet edici bir birlik olup eşyanın içine girmiş bir vahdettir. Eşyadan hariç değildir.[336]

Panteistlere göre:

1. Cevher kabul edilen bir ruh yoktur, her varlık zorunlu olarak maddidir.

2. Somut, şuurlu, yaratıp hikmet ve adaletle hükmedip, idare eden, alemden ayrı bir ilah yoktur.

3. Alemin yoktan yaratılmamış, hep vardır.

4. Vicdan ve irade yoktur. İrade kabul edilmediği için ahlak diye bir mefhum kalmamaktadır.

5. Beşeri şahsiyet hayali ve yok olucu bir görüntüdür, kendiliğinden mevcut bir hakikat değildir.

---

[335] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 308-309.
[336] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 309.

6. Ölümden sonra hayat yoktur.[337]

İzmirli'ye göre panteistler, Allah'ın metafizik sıfatlarını tanıttırır ise de ahlakî sıfatlarını inkar ederler. Yine Panteistler, İzmirli tarafından tecrübeye ters düşmekle eleştirilmektedir. Çünkü tecrübe, vicdanların çokluğunu ve bundan dolayı cevherlerin çokluğunu, insanî hürriyeti ve insanî maneviliği gösterir.[338]

İkinci olarak kendisi ile çelişkilidir. Çünkü Allah'ı mutlak ve sonsuz gibi gösterdiği halde, zatı bakımından sonlu ve göreceli olan tabiat ile birleştirir. Halbuki Allah eşyanın cevheri değil, belki sebebidir. Üçüncü olarak evrenin şekli, değişici olması özelliği ile sırf bir soyutlamadır. Yalnız gerçekleşme gibi sayılan çokluktan meydana gelmiş olamaz. Çünkü zıt bir şey, başka bir zıddı ortaya çıkarmaz. O zaman şeklî birliğin çokluktan uzak, çok yüksek sebebi olmalıdır bu ise Allah'tır. Yani şekli birlik ancak değişici ise bir soyutlamadan ibarettir, bir tasavvurdur, zihni bir varlıktır. Yoksa dışarıda bir varlık değildir.[339]

2.6. SEPTİSİZM

Septisizm'e göre ilmin bir kıymeti hariciyesi yoktur. Fikirlerimiz, metafizikî düzeye ulaşamaz. Fikirlerimizin ve bilginin meydana gelmesi ve bir yakîne ulaşması insan gücünün dışındadır. Dolayısı ile şüpheciliğe göre kesin bir bilgi mümkün değildir. Septisizme göre kesin bilgi ve metafizik kabul edilmez, her şeyden şüphe edilir. Yine onlara göre akıl fikirleri ve tasarımları toplayabiliyorsa da tasarımlar arasında bir oranın bulunduğundan emin olamaz. Akıl hikmetlerin vaki olmasının sebepleri ile vaki olmamasının sebeplerini tartar ve dikkate alır. Akıl meydana gelen olayların sebepleri ile alakalı bir karar veremez. Akıl bu konularda yetersiz kalır.[340]

İzmirli, burada üç noktayı tenkit eder: Birincisi, her şeyden şüphe eden septisizm beşeri bilginin müspet sınırlarını kabule hakkı yoktur. Hem şüphe etmek, hem de insani bilgiye müsait sınırlar koymak bir çelişkidir. İkincisi her şeyi bilmemekten "küllü" bilmemek sonucu çıkarılsa da bu bir şey bilmemek anlamına gelmez. Her şeyi bilmemekten hiçbir şeyi bilmemek sonucunu çıkarmak mugalatadır.

[337] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 309-310.
[338] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 212.
[339] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 212-213; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 234.
[340] Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 236.

Münazara kurallarına göre bu delilin bahanesi tam değildir. Üçüncüsü her şeyden şüphe eden septisizmin, "icabiye-i külliye" mezhebini, kabul edilmiş teoremler şeklinde göstermeye hakkı yoktur. Hem şüphe etmek, hem de icabiye-i külliye mezhebini kabul edilmiş hükümler gibi sunmak çelişkiyi kabul etmektir.[341]

Septisizm'e göre akıl bazen aldanıyor, artık aklın devamlı aldanmadığını kim garanti eder. İzmirli septisizmin bu delilini yeterli görmez. Ona göre bir şüphecinin böyle bir iddiayı ileri sürmesi onun aldanmadığının bir işaretidir. Çünkü onlar, bir hakikati idrak etmiş oluyorlar.[342]

İzmirli, şüphecilerin ileri sürmüş oldukları ayrı bir delili şöyle özetler: İnsanlar çelişkili fikirlere sahip olurlar. Yalnız iklimin etkisi ile bir insan çelişkiye düşebilir. İki çelişki de doğru olamayacağından hiç olmazsa akıl, bir kere yanlış hüküm vermiş olacaktır. İzmirliye göre insanların her şeyde fikirlerini doğrulamadıkları söylenemez. Eğer mutlak olarak hiçbir şeyde müşterek fikirlere sahip olmaz isek, birbirimiz ile asla anlaşamayız. Akıl, bazı akli ve asli hükümlerde asla çelişkiye düşmez. Bundan dolayı "akıl çelişkiye düşer" hükmü doğru olur ise, çelişkinin aklın bütün işlemlerini kapsadığı ve bütün hükümler üzerine varit olduğunu iddia etmek şüphesiz ki yanlış olur. İzmirli, burada son söz olarak "çelişkinin olduğu" nu söylemenin doğru olduğunu ancak "bütün hükümlerde çelişki vardır" demenin yanlış olduğunu belirtmektedir.[343]

İzmirli'ye göre şüphecilerin en kuvvetli delili şudur: Akıl kendi değerini bir delille ispat edemiyor ama değerini varsayılan bir prensibe bağlıyor. Bütün deliller aklın değerini kabul edilmiş bir husus olarak kabul ederler. Bütün deliller yanlış bir kıyasa, hiç bir bilinmezliğe dayanırlar. Artık "delil vardır demek" yanlış bir hüküm olmaz mı?

İzmirli, burada her şeyden şüphe eden şüphecilerin bu delilden de şüphe etmeleri gerektiğine işaret eder. Mantığa göre kıyası faside dayanan bir kıyasın yanlış olması gerekir mi? Ancak delille ispat edilmiş olması gerekir. İzmirliye göre her hakikatin delillendirilmiş olması şart değildir. Metodolojide belirtildiği gibi bir

[341] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 12-13; Çetinkaya, **İzmirli İsmail Hakkı,** s. 236.
[342] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 13.
[343] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 13-15.

kısım delilsiz hakikatler vardır. "Aklın bir değeri vardır" hükmü de bu hakikatlerden biridir ama delille sabit değildir.[344]

İzmirli, insanların septisizm akımına mensup olmadan da şüphe edebileceklerini düşünmektedir. Ona göre şüphe, bilimin gelişmesi için önemli bir etkiye sahip olmakla beraber, yaşam için de vazgeçilmez bir parçadır. Ancak Septisizm mensuplarının delilleri, İzmirli tarafından yetersiz ve çelişkili olarak değerlendirilmiştir.

2.7. ŞÜPHELERE KARŞI İZMİRLİ'NİN DİĞER YORUMLARI

İzmirli, Yeni İlmi Kelam kitabında dönemin fikir akımlarından gelen şüphelere karşı cevaplar mahiyetinde "şüpheler" başlığı ile bir bölüm kaleme almıştır. İzmirli, ortaya atılan şüphelere karşı kendi üslubu ile verdiği bu cevapları paylaşmak istiyoruz.

1. Allah'ın varlığı bil-burhan ispat olunamaz çünkü burhanın iki çeşidi vardır. Biri "bürhan-ı evvelî veya lemmî" diğeri "bürhan-ı tecrübî veya ennî" dir. Allah bürhan-ı evvelî ile ispat olunmaz çünkü Allah'tan önce bir şey olmadığı için onunla Allah'a delil getirilemez. Aynı şekilde bürhan-ı tecrübî ile de ispat edilemez çünkü burada illet namütenahidir. Dolayısı ile mütenahi olan bir şeyden namütenahi olan bir illete intikal olunmaz.[345]

İzmirli'ye göre bu iddianın ilmi açıdan bir kıymeti yoktur. Allah'ın varlığının ispatı kesin delillerle ispatlanmıştır, bunun için delillere müracaat etmek yeterlidir. Böyle olunca da bu iddianın kıymetsiz ve yersiz bir iddia olduğu anlaşılmış olacaktır.[346]

2. Allah'ın varlığı bir faraziyedir. Bu da bir kısım olayları izah etmek için âlimler tarafından ortaya atılmıştır. [347]

[344] İzmirli, **Felsef-i Ûla,** s. 16-17.
[345] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 227.
[346] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 227-228.
[347] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 228.

İzmirli'ye göre bu bir iftiradır. Uluhiyet fikri öyle bir fikirdir ki terbiye mahsulü olarak bizde hâsıl olmuş ve her memlekette muhtelif suretlerde tezahür etmiştir. Bugün ortaya çıkan bir gerçek vardır ki o da dinin, insan tabiatının ayrılmaz bir parçası olmasıdır. Bazı kişilerde ahlakın hususiyetlerinin bulunmaması, ahlakın varlığına bir halel getirmez. Tıpkı bunun gibi bazı ilkel insanlarda da dinin bulunmaması dinin varlığına bir halel getirmez. Din insanların içinde bulunan fıtri bir olgu olduğundan dolayı insanlar sürekli kâinatın illetini araştırmışlardır. Dolayısı ile din bir vâkıa-i içtimaiyye-i külliyedir. Aynı zamanda bir vâkıa-i ferdiyedir. Bundan dolayı dünyada yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunda Allah fikrinin oluştuğunu görmekteyiz.[348]

3. Diyelim ki, illet-i kâinat ezelî ve vacip olsun. Bu illet bizim his ve tecrübe ettiğimiz silsile-i mevcudat olmasında ne mahsur olabilir ki?[349]

İzmirli'ye göre silsile-i mevcudat, sürekli değiştiğinden ve atomların birleşmesi ile oluştuğundan dolayı vacip olamaz. Atomların bu hali ezeliyete aykırıdır. Mümkün olan bir mevcut varlığın illeti olamaz.[350]

4. Kâinat ya tabiat kanunları ya da illet-i ezelîye ile idare olunur. Her hangisi ile idare olunur ise diğerine ihtiyaç kalmayacaktır. Ancak görünen o ki kâinat tabiat kanunlarınca idare olunmaktadır. Böyle olunca illet-i ezelîye ihtiyaç yoktur.[351]

İzmirli'ye göre tabiat kanunları Allah tarafından ezelde takdir olunmuş bir sünnet-i ilahiyedir. Sünnet-i ilahiye hikmet-i amme-i sübhaniye vechi ile tagayyürden ve tebeddülden masundur. Ancak tercih edilen özel hikmetler gereğince onun tebeddül ve tagayyürü caiz olur. Bunun yanında günümüz felsefesi de tabiat kanunlarının mümkün olup zaruri olmadığını ifade etmiştir. Onların bu ifadeleri bizim bu görüşümüzü desteklemektedir. Tabiat kanunları Allah'ın yarattığı kanunlardır.[352]

---

[348] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 228-229.
[349] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 229.
[350] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 229.
[351] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 229.
[352] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 229-230.

5. Tabiatta gâiyyet yoktur. İlel-i gâiyye şüphelidir. Allah'ın kâinatı yaratırken hangi gaye ile yarattığı da meçhuldür.[353]

İzmirli'ye göre her canlıda bir gaye vardır. Burada engerek yılanı örnek verilmiştir. Engerek yılanının neye faydası olduğu bizim tarafımızdan bilinmemektedir. Tıpkı bunun gibi yaratılış gayesini göremediğimiz, bilemediğimiz pek çok canlı ve cansız varlık vardır. Bizim bu gayeleri bilememiz onların olmadığı anlamına gelmez. Gayelik, camit varlıklarda görülmese bile uzviyatta gayet açıktır.[354]

6. Bize gaye ve vesileler manzumesi olarak görülen şeyler aslında tabiat kanunlarının bir neticesidir. Maksat gibi görünen şey, bir neticedir. Mesela, "kuşun uçmak için kanadı vardır" demek yerine " kuş, kanadı olduğundan uçar" demek daha doğrudur. İllet-i fâiliye izah için yeterli olunca illet-i gaîyyeye ihtiyaç kalmaz.[355]

İzmirli'ye göre bir şeyin bir eser olması, gaye yoktur sonucunu doğurmaz. Kuş, kanadı olduğundan uçar ancak kanat da uçmak için değil midir? Uçmak hem eserdir hem de gayedir. Dolayısı ile kâinatta da bir gaye vardır. Cisimlerdeki tertip ve düzen bir gayeden dolayıdır. Kuş, kanadı olduğundan dolayı uçar ama kuşun niçin kanadı vardır? Tabi ki uçmak için. İzmirli, kuşun kanadını saat tasına benzetir. Saat tası nasıl ki çalmak için var ise kanat da uçmak için vardır.[356]

7. Hayat sahibi olan mevcudat, atomların rastgele birbirlerine uygun hareketleri sonucu oluşmaktadır. Atomların bu tertibi hiçbir plan eseri olmamıştır. Rastgele hareketlerinin neticesinde varlıklar oluşmaktadır.[357]

Bu iddiaya İzmirli, bu atomların ne münasebetle orada toplandıklarını soran bir yaklaşım tarzı sergilemiştir. Bir azanın fonksiyonuna uygun bir şekilde, miktarda oluşmasını ve bu azanın vücut ile uygun bir şekilde birleşmesini nasıl olur şuursuz ve iradesiz olan atomlar meydana getirebilir? İnsan bedenindeki organların şekilleri ve birbirleriyle fiziksel ve çalışma uygunluğu ancak bir Sâni-i Hâkîme isnat edilir ise

[353] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 230.
[354] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 230.
[355] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 230.
[356] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 230.
[357] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 230.

bütün zulmetlerden kurtulabiliriz. Aksi halde bunları atomların tesadüfi birleşmelerine bağlar isek bu kabul edilmesi mümkün olmayan bir şeydir.[358]

8. Tabiatın kendisinde, iyiyi seçip alma ve kötüden uzaklaşma gibi bir özellik vardır. Her fert kendini ve türünü muhafaza için çalışır. Dolayısı ile kâinatta bir rekabet meydana gelmiş olur. Bu rekabet neticesinde güçlü zayıf olanı mağlup eder. Güçlü hayatiyetini devam ettirir, zayıf ise ortadan kalkar. Tabiat daima bir terakki içindedir. Tabiatın bu haline istifa-i tabii denir. Bundan dolayı burada bir düzen ve intizam verici aramaya gerek yoktur.

İzmirli'ye göre burada unutulan bir nokta vardır ki oda bu düzen ve ahengi sağlayan sâik nedir? İzmirli, bunun izah edilmediğini savunmuştur. Bunu tesadüfe vermek yani şuursuz varlıkların birbirleriyle yıllardır uzun süren ve tekrar eden bir düzen ve intizamı, uyumu tesadüfe vermiş olacaksınız ki bu akla uygun düşmemektedir. Unutulmamalıdır ki tesadüfün kuradan farkı yoktur. Tesadüf eseri olan şeylerde bir kanunun ve düzenin da bulunmaması gerekir. Ancak tabiatta mükemmel bir uyum ve kanun göze çarpmaktadır. İntihab-ı tabîî nazariyesi de aynı zamanda Allah'ın varlığı için açık bir bürhandır. İzmirli, intihâb-ı tabîî kanununu inkârcıların sıkıştıkları zaman sığındıkları bir girizgâh olarak değerlendirir.[359]

9. Diyelim ki gaye ve vesileler manzumesini kabul edelim; fakat bunlar hayvanlarda ki sevk-i tabiînin eseri de olabilir.[360]

İzmirli'ye göre sevk-i tabii böyle kabul edilse bile hayvanlar akılsız olduklarından yapmış oldukları işleri düşünerek bir gayeye matuf olarak yapmaları imkân dâhilinde değildir. Hayvanlar için gaye meçhuldür. O halde hayvanı buna sevk eden başka bir illet olmalıdır. Oda illet-i âkile'dir.[361]

10. Bize göre gaye ve gaye manzumesi, birden fazla illetin iştiraki ile oluştuğu düşüncesi daha doğrudur.[362]

---

[358] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 231.
[359] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 231.
[360] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 232.
[361] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 232.
[362] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 232.

İzmirli'ye göre bunun kabul edilebilmesi için ilel-i kesire arasında uygunluk, planlama ve idare eden bir sâikin bulunması gerekmektedir. Şuursuz ilel-i kesirenin bir araya gelip planlı ve düzenli şeyleri planlamaları aklen mümkün değildir. En mantıklı olanı hepsini bir idare edene nispet etmektir.[363]

11. Âlemin nizamını kabul etmek bu âlemin bir yaratıcısı olduğunu göstermez.[364]

İzmirli'ye göre insanın bir sanat icra etmesi için maddeye ihtiyacı vardır. Ancak nizam-ı âlemde Nâzım ile Hâlık bir olur. Âleme nizamını vermek âlemin vücudunu ortaya koymak demektir çünkü âlemin nizamı, âlemin vücudundan ayrı değildir.[365]

12. İnsan eliyle meydana gelen eserlerin bir emsali vardır. Bu eserlerde de bir maksat görüyoruz. Bir köprü gördüğümüz zaman onun bir mimarı olduğuna hükmederiz. Çünkü bu tür eserlerin ancak bir mimar tarafından veya bir yapıcı tarafından meydana getirildiğini biliriz. Tecrübelerimiz bizi böyle bir kanaate ulaştırır. Ancak kâinatın bir emsali yapılmış olmadığından, kâinatı neye kıyas ederek onun yapıcısını bulacağız?[366] Eğer birkaç dünya olsa idi ve bunların nasıl var olduklarına şahit olmuş olsaydık, buradan bir çıkarımda bulunup dünyanın da bir yaratıcısının olduğu kanaatine ulaşmış olurduk.[367]

İzmirli'ye göre eserler hakkında yapılan tecrübeler bize şöyle bir kaide bahşeder: Herhangi bir eserde gayeye vakıf olduğumuz da her halde o eserin şuurlu bir yapıcısı olduğunu bilmiş oluruz. Kâinattaki gayelerin varlığını bildiğimize göre de bunlar da bir zîşuur tarafından takdir edilmiş olmaktadır.[368]

---

[363] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 233.
[364] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 233.
[365] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 233.
[366] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 233.
[367] Mehmet S. Aydın, **Din Felsefesi,** Selçuk Yayınları Ankara 1992, s. 73.
[368] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 233.

13. Mebde-i illiyyete müstenit olan delillerde olayların, zincirleme meydana gelirken inkıtaa uğramasını iddia etmek müsadere ale-l matlub (bir iddiayı yine iddianın kendisiyle ispatlamak)' tan başka bir şey değildir.[369]

İzmirli'ye göre sebeplerin teselsülü batıldır. Bunda tüm âlimler ittifak etmişlerdir. İzmirli bunu söylemekle iktifa etmiştir.[370]

[369] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 236.
[370] İzmirli, **Yeni İlmi Kelam,** s. 236.

SONUÇ

XIX. yy.'da İslam akidesini en çok tehdit eden fikir akımlarının başında Darwinizm, Materyalizm ve Pozitivizm akımları gelmektedir. XIX. yy.'daki bilimsel ve teknolojik gelişmeler ile kendisini donatan, yeni metotlar geliştiren ve kendilerini yenileyen bu akımlar, özellikle Allah'ın varlığı konusunda derin şüphelerin oluşmasına sebebiyet vermiş, geniş halk kitlelerine ulaşmış ve insanların akîdelerinde ciddi tahribatlar meydana getirmişlerdir. Tüm dünyada etkisini gösteren bu akımlar, dönemin Türkiye'sine yabancı okullar, Avrupa'ya çeşitli eğitimler ve çalışmalar için gönderilen bilim adamları, yazar ve şairler tarafından girme fırsatı bulmuş ve etkili olmuşlardır.

Batılı fikir akımları ve bunların farklı coğrafyalardaki temsilcileri tarafından, sürekli yeni tereddütler ve problemler ortaya atılmaktadır. Bunlarla mücadele adına Kelam İlmi'nin, gelişen bilimin verileri ile insanların akıllarında şüphe kalmayacak şekilde cevaplar üretmesi gerekmektedir.

İnançsızlığı ve din karşıtlığını kendine prensip edinmiş olan bu akımların, İslam akâidini hedef alan düşüncelerinin, her dönem gelişerek ve değişerek devam edeceği anlaşılmaktadır. Fikri cereyanlar ile mücadele eden, üzerinde çalışan ve kendini yenileyen bir Kelam İlmi'nin mevcudiyeti elzemdir.

İzmirli İsmail Hakkı, XIX. yy.'daki fikir akımlarına karşı, İslam akidesini müdafaa ve muhafaza eden, dönemin en önemli Kelamcılarından birisidir. İzmirli, Batılı fikir akımlarının ülkeyi kasıp kavurduğu, ülke aydınlarının bu konular üzerinde

hararetli tartışmalar yaptıkları bir dönemde yaşamıştır. Kelam İlmi'ndeki eksikliklerin farkında olan İzmirli, Kelam İlmi'ni çağın ihtiyaçlarına göre gözden geçirip, metodolojisinde değişikliğe gitmiş ve Kelam ilminde "Yeni Kelam İlmi Dönemi" diye adlandırılan dönemin en önemli temsilcisi olmuştur.

İyi bir eğitim alan İzmirli, Kelam ilminin geçmişine de vâkıf olan birisi olarak, çağın problemlerine ve hastalıklarına çözümler aramıştır. İzmirli, İslam ilimlerinin tamamına vâkıf olmakla beraber iyi bir felsefe bilgisine sahiptir. O, bu donanımı sayesinde Batılı fikir akımlarını sağlıklı bir şekilde değerlendirme fırsatı bulmuş ve bunlarla mücadele etmiştir.

XIX. yy. fikir akımlarının genel özelliği Allah'ı inkâr etmiş olmalarıdır. İzmirli, bu akımlarla mücadele ederken eski dönem Kelam âlimlerinin ve İslam filozoflarının kullanmış oldukları delilleri kullanmakla beraber, Batılı fikir akımlarının düşüncelerini bizzat gelişen Fizik, Biyoloji, Kimya, Tıp ve Astronomi gibi bilim dallarının verileri ve farklı bir bakış açısı ile değerlendirmiş ve çürütmüştür.

İzmirli İsmail Hakkı, kendi döneminde ortaya çıkan bu tarz düşüncelerin üzerine gitmiş, Kelam İlmi'nin kendisini yenilemesi adına önemli çalışmalar yapmış ve değerli eserler ortaya koymuş Yeni İlm-i Kelam'ın en önemli temsilcilerinden biridir.

KAYNAKÇA

AFGÂNÎ, Seyyid Cemalüddin-i, **Tabiatçılığı Red,** (Çev.): Aziz AKPINARLI, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara 1956.

AKGÜN, Mehmet, **Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,** Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988.

ALTUNBAŞ, Yusuf, "Kur'an'da İnsanın Yaratılışı ve Evrim Teorisi", (Cumhuriyet Ünv. Sos. Bilg. Enst., Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2006.

ASTER, Ernest Von, **İlkçağ ve Ortaçağ Felsefe Tarihi,** Özener Matbaası., İstanbul 1999.

ATEŞ, Süleyman, Kur'an-ı Kerime Göre Evrim Teorisi, Ankara Ünv. İlah. Fak. Der. Cilt:XX, 1972 ,s. 131.

AYDIN, Mehmet S., Din Felsefesi, 3. Baskı, Selçuk Yayınları Ankara 1992.

el-BAĞDÂDÎ, Ebu Mansûr Abdulkahir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, (çev.): Ethem Ruhi Fığlalı Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.

BAŞÇI, Vahdettin, "İsmail Hakkı İzmirlide Felsefe İlim ve Mantık Anlayışı", Atatürk Üniv. İlah. Fak. Der, Sayı 11, 1993.

BAYRAKTAR, Mehmed, **İslam'da Evrimci Yaratılış Teorisi,** Kitabiyat Yayınları, İstanbul 2001.

BOLAY, S. Hayri, **Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşlerin Mücadelesi,** Yağmur Yayınları, İstanbul 1967.

_____, S. Hayri, **Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü,** 8. Bs., Akçag Yayınları, Ankara 1999.

BOTTOMORE, Tom, **Marksist Düşünce Sözlüğü,** (çev.): Mete TUNCAY, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

BUİCAN, Denis, **Darwin ve Darwinizm,** (çev.): İbrahim YAKUPOĞLU, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

BULAÇ, Ali, **İslam Düşüncesinde Din-Felsefe Vahiy-Akıl İlişkisi,** Yeni Akademi Yayınları, İstanbul 2006.

BULUT, Halil İbrahim, "Mucize", DİA, Cilt no: 30, İSAM Yayınları, İstanbul 2005.

CAPRA, Fritjof, **Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası,** (çev.): Mustafa ARMAĞAN, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.

COMTE, Auguste, **Pozitivizm İlmihali,** (çev.):, Peyami ERMAN, İkinci Basılış, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1986.

COPLESTON, Frederick, **Felsefe Tarihi VII,** (çev.): Deniz CANEFE, 2. Baskı, İdea Yay., İstanbul 1998.

ÇELEBİ, İlyas "Kelam İlminin Yeniden İnşası Sırasında İlke ve İçerik Sorunları", **Kelam'ın İşlevselliği ve Günümüz Kelam Problemleri,** Dokuz Eylül Üniv. İlah. Fak., (25-26 Eylül 1999), s. 87-99.

ÇETİNKAYA, Bayram Ali, **Türkiye'nin Modernleşmesi Sürecinde Şemseddin Günaltay,** Araştırma Yayınları, Ankara 2003.

_____, Bayram Ali, **İzmirli İsmail Hakkı,** İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

DARWİN, Charles **Türlerin Kökeni,** (çev.): Öner ÜNALAN, Sol Yayınları, 1970.

DAŞDEMİR, Yusuf, "İsmail Fenni Ertuğrul'un Materyalizme Eleştirel Yaklaşımı", (Selçuk Ünv. Sos. Bil. Enst. Yüksek Lisans Tezi) Konya 2007.

DEMİR, Ömer, **Bilim Felsefesi,** Vadi Yayınları, Ankara 1997.

ENGİN, İsmail, **1860-1908 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'ndeki Pozitivist ve Materyalist akımlarda "Kültürel Değişme" Olgusu,** Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı 3, 1992.

ERDEM, Hüsameddin, **İlkçag Felsefesi Tarihi,** 3. Bs., Sebat Ofset Matbaası, Konya 1998.

_____, Hüsameddin, **Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak,** Sebat Ofset Matbaacılık, Konya 1996.

ERDOĞAN, İsmail, **"İslam Filozoflarına Göre Nübüvvet ve Mucize",** Fırat Üniv. İlah. Fak. Der., Sayı:1, 1996, s. 429-450.

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l Hasan Ali, **el-İbane ve Usûlü Ehli's-Sünnet,** (çev.): Ramazan BİÇER, Gelenek Yayıncılık, İstanbul 2010.

_____, **Makâlâtü'l-İslamiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn,** (çev.): Mehmet DALKILIÇ - Ömer AYDIN, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

FAHRİ, Macit, **İslam Felsefesi Tarihi,** (çev.): Kasım TURHAN, Ayışığı Kitapları, İstanbul 1998.

FERİT, İsmail, **İbtal-i Mezheb-i Maddîyyûn,** Ahmet celadet ve Şirketi Matbaası, İzmir 1312.

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **Çağımızdaki İtikadî İslam Mezhepleri,** Birleşik Yayıncılık, İstanbul 1999.

FİLİBELİ, Ahmet Hilmi, **Allah'ı İnkâr Mümkün mü,** (çev.): Necip TAYLAN, Çağrı Yayınları, İstanbul 2001.

_____, Ahmet Hilmi, **Huzur-u Aklü Fen'de Maddiyyun Meslek-i Delaleti,** Tercüman Yayınları, İstanbul 1975.

GENÇ, H. Mustafa, **Yaratılış ve Evrim Teorileri**, Beyan Yayınları, İstanbul 1983.

GÖKBERK, Macit, **Felsefe Tarihi,** Remzi Kitabevi, İstanbul 2004.

GÖLCÜK, Şerafettin, **Kelam Tarihi,** Kitap Dünyası Yayınları, Konya 2012.

GÖLCÜK, Şerafettin ve Süleyman Toprak, **Kelam,** Tekin Kitapevi, Konya 2010.

GÜRBÜZ, Ali, **Darwin ve Tekâmül Nazariyesi,** Çiçek Neşriyat, İstanbul 1980.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Düsünce Tarihi,** Remzi Kitabevi, İstanbul 1993.

_____, Orhan, **Felsefe Sözlüğü,** Remzi Kitapevi, İstanbul 1973.

el-HARPUTÎ, Abdullatif, **Tenkîhu'l-Kelam fi Akaidi'l İslam,** (çev.): İbrahim ÖZDEMİR-Fikret KARAMAN Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 2000.

HARPUTÎZADE, Mustafa Efendi, **Red ve İsbat,** Hikmet Matbaa-ı İslamiyesi, İstanbul 1330.

HİZMETLİ, Sabri, **İzmirli İsmail Hakkı,** T.C Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara1996.

İZMİRLİ, Celaleddin, (hzl. İbrahim Hilmi Çığıraçan), **İhvan-ı Safa Felsefesi ve İslam'da Tekâmül Nazariyesi,** Hilmi Kitapevi, İstanbul 1949.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Anglikan Kilisesine Cevap**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

_____, İsmail Hakkı, **Felsefe-i Ula,** Hakikat Matbaası, İstanbul 1329.

_____, İsmail Hakkı (hzl.: N. Ahmet Özalp), **İslam'da Felsefe Akımları,** Kitapevi Yayınları, İstanbul 1995,

_____, İsmail Hakkı, **Muhassalü'l-Kelam ve'l-Hikme,** Evkafı İslamiyye Matbaası, h.1336.

_____, İsmail Hakkı, **Mulahhas İlmi Tevhid,** Kanaat Matbaası, İstanbul 1338.

_____, İsmail Hakkı, (hzl. Sabri Hizmetli), **Yeni İlmi Kelam,** Umran Yayınları, Ankara 1981.

KARA, İsmail, **Bilgi Bilim ve İslam,** Ensar Neşriyat, İstanbul 2005.

KHATOON, Jamila, **İkbal'in Felsefe Sisteminde Tanrı İnsan ve Kainat,** (çev.): Celal TÜRER, Üniversite Kitapevi Yayınları, İstanbul 2003.

KILAVUZ, A. Saim, **İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.

KORLAELÇİ, Murtaza, **Pozitivizm in Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,** İnsan Yayınları, İstanbul 1996.

Kur'an-ı Kerim.

KUTLU, Sönmez, **Mezhepler Tarihine Giriş,** Dem Yayınları, İstanbul 2008.

LAMARCK, Jean Baptiste, **The Zoological Philosophy,** The MacMillan Company, London 1914.

LANGE, Friedrich Albert, **Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I**, (çev.): Ahmet Arslan Sosyal Yayınları, İstanbul 1998.

MARX, Karl ve Friedrich ENGELS, (hzl: Mehmet Türdeş), **Felsefe Üzerine,** Morpa Kültür Yayınları, İstanbul 2003.

MİTAT, Ahmet, **Beşir Fuad,** Tercüman-ı Hakikat Matbaası, İstanbul 1305.

el-MATURİDİ, Ebu Mansur, **Kitabu't Tevhid Tercümesi,** (çev.): Bekir TOPALOĞLU İsam Yayınları, Ankara 2002.

NURBAKİ, Haluk, **Tek Nur,** 5.Baskı, Damla Yayınevi, İstanbul 1985.

ÖNER, Yılmaz, **Pozitivizmi Eleştirmek,** Metis Yayınları, İstanbul 1985.

ÖZTÜRK, Yener, **Kur'an Perspektifinde Kozalite Problemi veya Sebeplerin Varoluştaki Etkisi,** İlahiyat Yayınları, Ankara 2004.

ÖZERVARLI, M.Sait, **Kelamda Yenilik Arayışları,** İsam Yayınları, İstanbul 1998.

_____, "İzmirli İsmail Hakk'ının Kelam Problemleri ile İlgili Görüşleri", İzmirli İsmail Hakkı, Ankara, (24-25 Kasım 1995), s. 109-125.

RIFKIN, Jeremy **Darwin'in Çöküşü,** (çev.): Ali KÖSE Ufuk Kitapları Yayınları, İstanbul 2001.

RUSSELL, Bertrand, **Batı Felsefesi Tarihi III,** (çev.): Muammer SENCER, Say Yayınları, İstanbul 2000.

es-SÂBÛNİ, Nûreddin, **Mâturîdiyye Akaidi,** (çev.): Bekir TOPALOĞLU, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1978.

SAVURAN, Yusuf, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Mülahhas İlm-i Tevhit Adlı Eserinin Sadeleştirilmesi ve Kelamî Açıdan Değerlendirilmesi", (Erciyes Üniv. Sos. Bil. Enst., Yüksek Lisans Tezi) Kayseri 2005.

ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerim b. Ahmed, **Milel ve Nihal**, (çev.): Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2011.

ŞEKER, Mehmet, Adnan Bülent BALOĞLU, "İzmirli İsmail Hakk'ının Yeni İlmi Kelam Anlayışı", İzmirli İsmail Hakkı, Ankara, (24-25 Kasım 1995), s. 93-107.

ŞENEL, Adam, İ**nsan ve Evrim Gerçegi,** Maki Basın Yayın, Ankara 2003.

TAFTAZÂNÎ, Sa'duddin (hzl: Süleyman Uludağ), **Kelam İlmi ve İslam Akaidi,** Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

TASLAMAN, Caner, **Evrim Teorisi Felsefe ve Tanrı,** İstanbul Yayınevi, İstanbul 2007.

TOPALOĞLU, Bekir, **İslam Kelamcılarına ve Filozoflara Göre Allah'ın Varlığı**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.

TOPALOĞLU, Bekir ve İlyas Çelebi, **Kelam Terimleri Sözlüğü,** İsam Yayınları, İstanbul 2010.

TROT, Patrick, **Darwin ve Darwincilik,** (çev.): İsmail Yerguz, Dost Kitapevi Yayınları, Ankara 2007.

TÜRKÖNE, Mümtazer, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu,** İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **İslam Felsefesi,** Ülken Yayınları, İstanbul 2004.

_____, Hilmi Ziya, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.

VORLANDER, Karl, **Felsefe Tarihi II,** (çev.): Orhan SADETTİN, Evkaf-ı İslamiye Mat., İstanbul 1928.

YAKIT, İsmail, **Kur'ân'ı Anlamak,** Ötüken Yayınları, İstanbul 2003.

YAR, Erkan, **"Müslüman Düşüncesinde Olağanüstülük"**, Fırat Üniv., İlah., Fak., Der., Sayı:4, Elazığ 1999, s. 203-220.

YILDIRIM, Cemal, **Çağdaş Felsefe Sözlüğü**, Doruk Yayınları, İstanbul 2004.

YILDIRIM, Murat, **"Termodinamik Yasaları"**, Bilim ve Teknik Dergisi, 2012 Aralık.

YÜCE, Mustafa, "Muhammed Cemaleddîn el-Kâsımî ve Kelamî Görüşleri", (Sakarya Üniv., Sos. Bilg. Enst., Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 1999.

YÜCE, Yusuf, "Hilmi Ziya Ülken'in Materyalizm ve Spiritualizme Eleştirel Yaklaşımı", **(**Selçuk Ünv. Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Konya 2009.

YÜKSEL, Emrullah, **Sistematik Kelâm**, 2. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.

WEBER, Alfred, **Felsefe Tarihi,** (çev.): H. Vehbi ERALP, 5. Basım, Sosyal Yay., İstanbul 1998.